

ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

Գ. ՏԱՐԻ—ԹԻԻ Զ. — ՅՈՒՆԻՍ — 1862

ԽԱՉԱԿՐԱՅ ԱՐՇԱՒԱՆՔԸ

ԿԱՄ

ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Վաղորօք քրիստոնեաների մէջ բարեպաշտ սովորութիւն էր մտնել՝ ուխտագնացութիւն անել դէպի յերուսաղէմ՝ Փրկչի գերեզմանը համբուրելու և երկրպագութիւն անելու այն տեղերին, ուր մի ժամանակ Աստուածորդին շնչել, կեցել և մեռել էր: Սուրբ Յեղինէ, Մեծն Կոստանդիանոսի մայրը, իւր զառամած հասակին չընայելով և քամահելով ուխտագնացութեան ամենաղգի դժուարութիւնքը, եկել էր աղօթելու այն հոյակապ Եկեղեցու մէջ, որ նորա թաղապսակ որդին կառուցել էր սուրբ գերեզմանի աեղը: Այս գովանի սովորութիւնը գնալով տարրացաւ, ծաւալեցաւ քրիստոնեաների մէջ, և այդ մանաւանդ այն ժամանակ, երբ քրիստոնէութիւնը սկսաւ բողոքելու Արեւմտեան ժողովրդի և Եւրոպիոյ հիւսիսաբնակների մէջ:

Արաբները, մինչև վերջը է՝ դարուն գոլով տիրապետողք Սուրբ Քաղաքին և հաշտ աչքով նայելով այն ջերմեանդութեան, որ քրիստոնեայ ուխտաւորքն ունէին դէպի սուրբ տեղերը, բացի դորանից, ինքեանք ևս ահնաճութեամբ նայելով

Աստուածորդու վրայ, թոյլ էին տալիս, որ քրիստոնեայք այն տեղերումը շինէին իրանց համար եկեղեցիներ, մատուռներ, մինչև անգամ թոյլ տուին նոցա մի անկեղանոց ևս հիմնելու յանուն Սուրբ Յովհաննէս Մկրտչին :

Բայց երբոր, Ժ. զարու սկզբանը, Պաղեստինը Ֆաթիմիդների իշխանութեան տակ ընկաւ, ուխտազնացների վեճակը օրէ օր վատթարացաւ, և նոքա դարձան առարկայ ազգի ազգի զրկանքի, և այդ մանաւանդ այն ժամանակ, երբ մահմեւ տականների վրայ իշխանութիւն ստացաւ Հաքէմ- խալիֆան, որ իւր բուռն հարստահարութիւնը ծանրացուց թէ՛ բնիկ քրիստոնեաների և թէ՛ եկաւոր օտար ուխտաւորների վրայ. սորա խստութեան պատճառը, տեղիք ունինք կարծելու, այն էր որ նորա մայրը լինելով քրիստոնեայ, Հաքէմը քաղաքագիտաբար հարկաւ այդպէս պիտի վարուէր, բայց թէ, դորա հակառակ, նա ներողամիտ լինէր գէպի քրիստոնեաները, այնուհետեւ իւր հաւատակից հպատակների սրտումն կասկածանք պիտի սերմանէր, իբր թէ՛ հակամիտ էր գէպի քրիստոնէական դաւանութիւնը, ուստի այդ կասկածը իւրմէն բուրովն հեռացնելու խորհրդով անհնարին տանջանք արբեցնում էր թշուառ քրիստոնեաներին : Սաստիկ տուգանք և պատուհաս էր սպառնացած ով որ յանդիմէր նորա հպատակ երկիրներու մէջ բացարձակ դաւանելու քրիստոնէութիւնը : Բայց երբոր 1078 ին Սելջուկները տիրեցին Երուսաղէմին և սուրբ Գերեզմանին, այնուհետեւ ուխտաւորների* կրած

*) յերուսաղէմ ուխտադնացութիւն անողին հասարակօրէն յահելէ ևս կոչում է ժողովուրդը, որի ազատութեամբ մի քանի դաւաններումն զարգէն լուծւում է : Մահմեւի խնքի վերլուծութիւնը այսպէս է անում. մահ տե սի (այսինքն ես մահ տեսայ) : Ոմանք կարծում են այդ մահը (վտանգի խնայումով առած) առաջացած պիտի լինի անհաւատների երկիրդից, հարստահարութենից եւ հարկապահանջութեան անպատշաճիքից, իսկ այլք կարծում են (եւ այդ մանաւանդ նոքա, որոնք մտնում են Պաղեստին նաւով) ծովի սոսկալի պեկիծութենիցն, որն անփորձ ճանրորդին տալն վայրկեան մահու վտանգի մէջ է դրւում : Դարձեալ կրկնում եմ, ասում են, իբր թէ երբ վերադառնալով իրենց տեղը, հարցնում էին ուխտադնացէն, թէ ինչ տեսար, պատասխան էին ստանում ամահ տեսիլ, Այս խնայումիչ պատասխանը մնաց գէպ յերուսաղէմ ուխտադնացի վրայ, իբր յայտարար անուն : Կիսով չափ միայն հաւատարմով այս որոշմանը, մենք ի գէպ ենք համարում այս տեղ յիշատակելու, որ մեր բանասիրաց ձրտումը գէ-

տանջանքը անհնարին սասակացաւ : Օր չէր անցնում, որ Արեւմտեան բնակիչք, յետ դառնալով ուխտադնացութիւնէն, սրտակոկիւծ պատմութիւններ չանէին այն աղէտալի վիճակի մասին, որոյ մէջ հալւում մաշւում էին քրիստոնեաները, որոնք բարեպաշտութեամբ դալիս էին սուրբ Գերեզմանը համբուրելու, չէին մոռանում յիշատակելու և այն անարգութիւնը և պղծութիւնը, որ անօրէնքը կատարում էին սրբազան տեղերու և առարկաների վրայ Պաղեստինի մէջ :

Այս ցաւալի պատմութիւնները ոչ միայն ցրտացրին հաւատացեալ ժողովոյի ջերմեռանդութիւնը դէպի սուրբ Տեղեքը, այլ դորա հակառակ, արծարծեցին Արեւմտեան քրիստոնեաների* մէջ անյողպող դիտաւորութիւն օգնութեան հասնելու իրանց տանջուած և հալածուած աղաւթիյններին և սուրբ երկիրը ազատել անհաւատների իշխանութենից : Պապերի սիրտը փառաւորւում էր, երբ տեսնում էին, որ կրօնամոլ եռանդը օր քան զօր սասականում էր եւրոպական ժողովոյի մէջ : Արդարեւ, ժողովոյի այդպիսի ուղղութիւնը մի բարեյաջող գործ էր նոցա փառասիրական դիմանաց համար, որից պապերը յոյս ունէին մեծապէս շահուելու, լայնացնելով շրջանը իրանց ազդեցութեան և անխախտ հիմքերի վրայ հաստատելով իրանց նախամեծութիւնը—որ նոցա պատուասիրութեան ծայրագոյն կէտն էր : Նոքա այնպէս էին կարծում, որ այս սպառազինած արշաւանքը դէպի անհաւատներն աշխարհը պատճառ կը լինի քրիստոնեական դաւանութեան ծաւալուելուն նոցա մէջ, եկեղեցու (հռովմէական) ծոցի

սի վերլուծութիւն և բառադիմութիւն (առանց հիմնաւոր դիտութեան) շատ անգամ դուրեւ է նոցա տղայական մոլորութեան մէջ : Մեր օրերումը ծիծաղելի է լսել այսպիսի դատմունքը, որ իմաստապերճի ծանրութեամբ կատարում են ոմանք ի կարծեցած գիտնական ցն. զորօր. կանգեղ (քանդեւա, ԼԴ.) Խոյ առեւ. Աստուած (աստուատ—մշտակայ, ՂԷԴԴ.) Եւ Խոյեղ (Իրր թէ Ագամը պատմում է իւր կնոջ Եւային) Խոյ առ. Քահանայ (քահին ԱԲԲ.) Խոյ առ. Եկեղեցի (վիլեգէա ժողով, ՅԲ.) Եւ Եկեղ (ցանկութիւն քո) կառու (կատուս, ԼԴ. քէգէ ՊԴ.) Խոյն— Խոյ Խոյն. Խոյ (լաքուս, ԼԴ.) Եւ Խոյ, և այլն և այլն և այլն : Այնուհետեւ ինչ դարմանալու բան է, որ մարդ աւկամայ յորցնում է յարդը և հաւատը դէպի խորին դիմանկանութիւնը և բարեխրդութիւնը մեր պատուելի ուսումնականներին :

*) Սոցա հասարակօրէն կոչում էր մեր ազգը Փռանկ կամ Ֆռանկ, որ գործադրելի է մինչև մեր օրերը քանի մի հայաբնակ դաւաններում :

մէջ կը միագումարէ բոլոր ազգը մարդկան. մի և նոյն ժամանակ, բոլոր Արևելեան ազգերին (Հայերին, Յոյներին) հպատակ կը դարձնէ պապական աթոռին :

Արդէն Սեղբեստոս Բ. պապը դիտաւորութիւն ունեցել էր Պաղեստինը իւր ձեռքի տակ նուաճելու. բայց նա չունէր այնքան զօրութիւն, որ կարողանար սրտի ուզածը զլուխ բերելու : Գրիգոր Է. պապի մէջ ևս ծագեցաւ այդ խորհուրդը որ մի և նոյն ժամանակ կամենում էր յունական եկեղեցին միաւորել Հռովմէականի հետ. բայց այն գծաւթութիւնը, որ ծագել էր նորա և Հենրիկոս Գ. կայսեր մէջ, խափան եղաւ այդ գործի կատարմանը : Նախասահմանութենից Ուրբանոս Բ. պապին էր պահպանած այն փառքն ու պատիւը, որով առաջին անգամ նա պիտի խրախուսէր հաւատացեալ ժողովուրդին մարդաշատ գունդերով երթալ ու բախտել անհաւատների հետ ոչ այլ ինչ խորհրդով. բայց եթէ ազատել սուրբ տեղեքը անհաւատների իշխանութենից :

Այս ընդհանուր շարժումները, որ ազգերի պատմութեան մէջ մի անօրինակ երևոյթ է, ի հարկ է արժանի է մտադրութեան ամէն լուսաւորեալ մարդու, թէ՛ իւր շարժառիժովն և թէ՛ նորանից դուրս եկած հետեւանքովն : Ժողովուրդի բարեպաշտ մոլեռանդութիւնը, որ հսկուն խնամքով խրախուսում էին այն ժամանակուայ եկեղեցականքը, ազնուականների պատերազմատէր ոգին, օր քան զօր զարգանալը ասպետութեան որ ծնած Սպանիոյ, Ֆրանսիոյ և Գերմանիոյ մէջ. գրեթէ զնալով ծաւալեցաւ բոլոր եւրոպական ազգերի մէջ (որ այն ժամանակների պարագայքումն գտուեցաւ և մեծ ոյժ ու ազդեցութիւն ստացաւ), համասփիւռ եռանդը բախտախնդրութեան (Ա. վան թիւրիզմ) և այդ մանաւանդ Նօրմանների մէջ, աւատական փոքրիկ իշխանների և սարուկների յոյսը, որոնց այդ արշաւանքին մասնակից լինելը խոստանում էր, թէ՛ ոչ հարստութիւն և փառք, գոնեա՛ ազատութիւն մեծամեծ իշխանների հարստահարութենից, որ ծանրացած էր նոցա վրայ, և վերջապէս պապերի զաղտնի դիտաւորութիւնը, — այս ամէն պարագաներին մեծապէս յաջողեցին խաչակրաց

արշաւանքին և ամէնի սրտերիցն խրախուսանքի և գովասանքի արձագանք դուրս հանեցին :

Մինչդեռ մարդոց ընդհանուր ոգին այսպիսի խմորման մէջ էր, բաւական էր մի թեթեւ դէպք. որ ահագին և համաժառանգ շփոթութիւն ծագեցնէր. և ՊԵՏՐՈՍ ԱՆԱՊԱՏԱԿԱՆԸ Ամիենեան գլխաւոր շարժառիթը եղաւ այդ աշխարհաքարոզ և ընդհանուր յեղափոխութեանը : 1094 Թուականին Պաղեստինի ուխտագնացութենէն դէպի Եւրոպա վերադառնալով և հետը ունեւելով քրիստոնեաների բողոքը Սիմէօն պատրիարքի ձեռքով գրած դէպի հռովմական պապը, Պետրոս Անապատականը ներկայացաւ Ուրբանոսի. ին, կսկծեցուցիչ խօսքերով նկարագրեց Արևելեան քրիստոնեաների աղէտալի վիճակը, և պատմեց նորան թէ ինչպէս Երուսաղէմումը Քրիստոս երևել էր նորան երազի մէջ և հրամայել էր, քարոզելով քրիստոնեաներին, ոտքի հանել նոցա անօրէնների դէմ և գալ աղատել իւր սուրբ ղերեզմանը :

Ուրբանոսը շուտ հասկացաւ այն յաջողակ ելքը, որ պիտի ունենար իւր համար այսպիսի ձեռնարկութիւնը. ուստի որոշեց անմիջապէս էացնելու այդ խորհուրդը. այդ պատճառաւ, տալով Պետրոսին իւր օրհնութեան կոնդակը (բուլլա), ճամբայ դրեց նորան դէպի Ֆրանսիա և Իտալիա : Քահանայապետի քարոզչի արտաքին կերպարանքը ըստ ամենայնի երևում էր, որ դէպի ինքը պիտի հանգուցանէր լսողների սիրտը ու հոգին. Պետրոսը մի կարճահասակ, նիհար մարմնով մարդ էր, հալաւը անպաճոյճ աղքատին, ոտերը բոբիկ, և այն դժուարին ուղեգնացութիւնը, որ կար նորա առաջը, մի հէգ իշու վրայ հեծած պիտի կատարէր. նորա գլխաւոր ղիտաւորութիւնն էր յորդորել և համոզել որ նա անվրէպ կատարեց իսկ : Նորա ճարտար խօսուածքը զղըզեցուց թէ՛ ապարանների պատերը և թէ խրճիթների որմերը, և ամէն տեղ, ուր որ դրաւ ոտքը, կարողացաւ մարդոց միտքը նախապատրաստելու դէպի առաջնկայ արշաւանքին, սաստիկ բորբոքելով ամէնի ոգին :

1095 ին Պիտէնձա քաղաքումն առաջին ժողովը կազմուեցաւ բաց օդի տակ, ինչու որ ժողովրդի բազմութիւնը

չէր կարող տեղաւորուիլ ոչ մի թէ և մեծակառոյց, շինուածքի լայնատարած դահլիճի մէջ, իսկ երբ որ նոյն տարուայ Նոյեմբեր ամսու մէջ երկրորդ ժողովը կազմուեցաւ Կէրմանստումն (Փրանսիոյ մէջ), նա ցայն աստիճան գրգռեց բոլորքեց հաւատացեալներու ոգին Քրիստոսի սիրովն, որ հանդիսատեօքը միաբերան բարձրաձայն աղաղակեցին «Աստուած է կռակենում այդ» (Deix li volt) և ամբօխը նոյնժամայն հաստատ վճռեց ուսերու վրայ կորմարգոյն խաչ կպցնելով մասնակից լինիլ արշաւանքին, որի առաջնորդօղն պիտի լինէր Ադէմար եպիսկոպոսը: Երկնքից վէր ընկած նամակը և շատ ուրիշ հրաշքներ, որ կատարուեցան այդ միջոցին, և՛ առաւել տաստկացուցին ժողովրդի եռանդը դէպի այդ առաքինի գործը: 1096 ին Մայիս ամսուն 40 հազար հոգեոց բաղկացած ամբօխը, որը գումարուել էին Ֆրանսիացիներից, Նորմաններից, Ֆլամանդացիներից, Լորէններից, Իտալիացիներից և Գերմանիացիներից, այլ ևս չկարողանալով բռնելու իրանց համբերութիւնը, որ ճանապարհի և պատերազմի ամէն պաշարովն ապահոված ճամբայ ընկնէին, առանց շրջանկատ դուրջութեան, յոյսերը միայն Աստուծոյ առանձին հովանաւորութեան վրայ դրած, ելան իրանց հայրենի երկիրներէն և ուղևորեցան դէպի Սուրբ երկիրը, առաջնորդ ունելով Պետրոս Անապատականին, Վալթէր դը Պեքսէօն և նորա եղբօրորդի Վալթէր Անինչին:

Մի ուրիշ խաժամուժ ամբօխ ևս նոյն միջոցին ճամբայ ընկաւ Գերմանացի քահանայ Գոթշալքի առաջնորդութեան տակ և այս երկու սպառազինած բազմութիւնը, ոչինչ զաւաթար չունելով զօրական կարգի և կանոնի մասին, իսպառ կորաւ շունդարիւ (Մաճառատանի) և Սերբիա մէջ, և միայն նորա փոքրագոյն մասը հազիւ հաղ կարողացաւ Ասիոյ հովի վրայ ոտք կոխելու: Անացինք որ այս հաղձեալով կաղմուած անկարգ զօրքը ոչինչ նախապատրաստութիւն արած չէր իւր ճանապարհորդութեան համար, ոչինչ կերակրոյ պաշար հայթայթած չէր անհրաժեշտ հարկը ստիպումէր նորան, օրական անպրուստը ձեռք բերելու համար, ամէն տեղ սոսկալի աւերմունք, կողոպտում և յափշտակութիւն կա-

տարել. և ուր որ անցնում էին սոքա, ամէն տեղ իրանց աւա-
զտկաբարոյ վարմունքով բնակիչների սիրտը ահ ու սարսա-
փով էին լցնում. և այդ պատճառաւ խաղաղ բնակիչքը (ո-
րոնց երկրի վրայով անցնում էին խաչակիրները) կամ վռէժ
(ջիգր. էօրքէ) առնելու, կամ իւրեանց ինչքը և կեանքը նո-
ցանից գերծ կացնելու համար, ուր որ հասնում էր, անխնա-
յաբար մորթում, ջարդում, կոտորում էին, և այդ մանա-
ւանդ յետ մնացոյններին և սակաւախումբ կերակրոյ պաշա-
րի յորս ելնողներին (Մառօղէօռ) :

Ժամանակակից պատմիչքը մի տարօրինակ կերպով նկա-
րագրում են այս կրօնամոլ խաժամուժի արշաւանքը և սպա-
ռազինութիւնը : «Ճանապարհները (պատմում են) լցուած
էին պէսպէս ազգի և կոչման խաչակիրներով—որը ազնուա-
ւեան, որը աննշան և վատազգի, որը եկեղեցական և որը կրօ-
նաւոր—ամէնքը առանց կարգի կանոնի, խառնիխուռն շար-
ուած. կնանիքը գնում էին իրանց էրիկների և օեղեկները
«իրանց սիրողների հետից, պոռնիկ կանայք լքեաբար գնում
էին խաչակիր զօրքի հետ, իրանց առաջնորդ ունելով մի սե-
ւազգեաց կրօնաւոր, որ նոցա ո զ ո Ր մ ու լ թ իււն բ ա շ խ ո ղ ն
էր : Այս խառնիճաղանձ ամբօխը, անսանձ ախտերով վա-
ւրակուած, զօջ, ճիչ, աղաղակ, շաչիւն, շառաչիւն և գղբրդ-
ւմունք բարձրացնելով մինչ երկինք, յարատեւմէր իւր ըն-
թեմայքը երաժշտական նուագարաններ հնչեցնելով : Հոգեւոր
եղբորի հետ խառն լսուում էին կապելիոների անառակ խա-
ղերը, որք միայն կարող էին մարդուս մէջ պաղ շոտ և վա-
ւաշոտ զգացմունք գարթեցնելու : Այս զաղրելի խուժանի
սպառազինութիւնը մի այլանդակ և խայտաճամուկ տեսա-
ւրան էր պատկերացնում. իւր բիւրատեսակ հայաւներովն և
եղէնքուղարթովն, աէգերը, նիզակները, գեղարդները, զրահ-
ները, նետակախերը, տապարները խառն ու շփոթուած նկա-
րուում էին տեսնողի առաջիւր . . . » :

Երեք ամիս անցած, երբ որ վերոյիշեալ առաջապահ զօր-
քը արդէն ճամբայ էր քնկած, Գօղթրիդ դը Բուլիլեօնը ստո-
րին Լօրրէնի դուքսը և նորա Բալդուին եղբայրը, գումարե-
ցին մի գեղեցիկ սպառազինած զօրք թուով 80,000, և անց-

Ներով գերմանիու և Հունգարիու վրայով, հասան Կոնստանդնուպոլսի պարսպի առաջը, և ճամբին ժողովեցին այն թըշուառ զօրքի մնացորդը, որոնց առաջնորդէին Պետրոս Անապատականը և երկու Վալթէրքը, և որոնք ասկաւին զերծ էին Գնացել Մաճառների, Սերբերի և Բուլղարների թրերից: Անմիջապէս եկան միացան նոցա հետ իրանց զօրքերով շատ ուրիշ իշխաններ, որոնց մէջ նշանաւոր են Հուգօ դը Վերմանդուան, Փիլիպպոս Ա. Երանսիու Թագաւորի եղբայրը, Ստեփաննոս՝ Բլուաի Կոմսը, Ռօբէռթ՝ Յլանդրիու Կոմսը, Ռայմունդ՝ Թուլուզի Կոմսը. քաջ յեանորդքը Նորմաններին, որք նուաճել և հիմնել էին Սիկիլիական և Նէապոլսոյ Թագաւորութիւնքը. Բօհէմունդ իշխանը Տարէնտին և իմաստուն ու արխաւիրա Տանկրէդը Պուիլլի դուքսը, որի հօջակը և սիրազօրծութիւնքը անմահացուց Տասսօ քերթորի հանձարը (Ա. զ ա տ ո լ թ ի լ ն Եր ու ս ա ղ է մ ի ի տալերէն). ամէնքը ունէին իրանց իշխանութեան տակ բաշմամարդ զօրքեր, այնպէս որ ամէնի զօրքը միասին առած հասաւ մինչև 600,000 հօդի խաչակիրներ:

Կոնստանդնուպոլսի շրջակայքը քսան մղոն հեռի քաղաքի պարսպից աւերուեցաւ, կողոպտուեցաւ, հրդեհուեցաւ. նոյն վիճակը կրեցին խաչակիրների ձեռքից այն երկիրները, որոնք տարաբախտաբար հանդիպում էին նոցա ճանապարհորդութեան ժամանակ: Այնուհետև Ալեքսիս կայսրը Յունաց ձեռքումն եղած ամէն հնարքը ի դործ դրաւ, որ որքան կարելի էր շուտով ազատել իրան և իւր հպատակ երկիրները այս անհանգիստ և վտանգաւոր հիւրերէն. ուստի մեծապէս ջանք էր դնում շուտով ճամբայ դնել նոցա գէպի Ասիա: Այս անբաւ զօրքը շատ գոռ մարդեր մելելով, մեծ մեծ փնտաներ և կորուստ կրելով թէ թշնամու գէնքէն և թէ ազգի ազգի տարափոխիկ ցաւերէն, որք մասն նորա զօրակարգի մէջ, վերջապէս տիրեց 1098 ին Անտիօք և Նդեսսիա քաղաքներին: Հինգ մասից չորսը հաղել մնացել էր այն բազմամբոխ զօրքիցն, երբ խաչակիրները, 1098 Յունիս ամսու մէջ հասան Երուսաղէմին շրջապատած բարձրաւանդակների վրայ:

Ահա սուրբ Քաղաքը խաչակիրների առաջնէն է: Այս տես

նելով, զօրակարգի մէջից միաբերան աղաղակ դուրս պրծաւ : Երուսաղէմ՝ Երուսաղէմ : Աստուած է կամենում այդ : Ամէնքը տեղերումը կանգ առին և ծուներ զրին դեանին : Նոյն ժամայն փողերի (զուռնա) հնչմունքը ծանուց խաչակիրներին, որ ամենքը պատերազմի պատրաստուէին, որ նոցա կարծիքով վերջենը պիտի լինէր :

Թշնամու բաղմամբիւ զօրքը եկաւ կանգնեցաւ նոցա առաջէն ինչպէս կրակէ և երկամբէ լայնատարած պատուարներ. Սուրբ քաղաքի պարսպի վրայ դաս դաս շարուած էին նոցա զինւորների անթիւ բազմութիւնը : Գօղթրիդ զը բուռ իլլիօնը, վաստակած խաչակիրներին քանի մի օր յօգնութիւն տալից յետոյ, հրաժայեց առաջ տանել պատնէշ պաշարման մանգղիոնները, որոնք այն դարերումը գործածութեան մէջ էին, ինչպէս շարժական աշտարակները, քարաձիգ պաղիստըները, և այլն : Ամենաբարձր աշտարակների գագաթը (ծէրը) հաւասարումէր պարսպի բարձրութեան, որից քրիստոնեայք դիւրաւ կարողանում էին շարժական կամուրջները դէպի պարիսպը ձգելու. իսկ ճանկրէտը և միւս զօրավարները քաղաքի միւս կողմից բուռն յարձակմունքներ էին անում : Յաղթութիւնը ձեռքէ ձեռք էր փոխուում. երկուստէք քաջութեան արիութեան, անձնուրացութեան, կատաղի յամառութեան հրաշներ էին ցոյց տալիս : Բայց վերջերումն քրիստոնեաները աստուիկ խոնջացած, վաստակած, յոգիս ապաստան ելած՝ սկըսան նահանջելու. այս նկատելով նոցա զօրավարները սկսան քաջալերելու վհատած զօրքին, ոյժ և ոգի տալու խրախուսական խօսքերով և խոստմունքներով. և փոքրոգի փախստականներին ժողովելով իրանց զրօշակների տակ, նորից տարան դէպի պարսպի վերելքը : Այս նուազ սարսափը և փոքրոգութիւնը մտան թշնամու զօրակարգի մէջ, որք սկսան գամ քան զգամ խոնջանալ. ձանձրանալ և վերջապէս միանգամայն կըրունկները դարձուցին և խառնաշփոթ խառնիխուռն գնդերով փախան խաչակիրների առջևից : Քրիստոնեայք վրայ տուին, ներս մտան և փախստականների ետևից պնդելով, հասան թափ մզկիթներու (մէչէթ, ճամի) դռներին, ուր լեղապատառ հապճեպով պահուել պատրաստուել էին և քաղա-

քացիքը և զօրականքը : Խաչակիրները փլէցրին երկաթակուռ դռները և մզկիթների մէջ ներս պատուեցան : Այնուհետև պատերազմ չէր որ կատարուէր այնտեղ, այլ բառին բուն իմաստովն մորթուած, խողխողմունք : Թէ տկար երկխայ, թէ թուլամորթ կին, թէ տարիքէն անցած ծերուկ—ամէնքը անախրափր անխնայաբար ճարակ դարձան սրի սայրին : Ժամանակից տարեգիրներից մինը, որ ականատես վկայ էր այս անգէն անպաշտպան մարդոց քսամենքի մահուան, ասում է որ մզկիթի գաւթի առաջ արիւնը այնպէս կուտախուել ծովացել էր, որ մինչև երկվարների կրծքին էր հասնում : Ի զուրէր մեծանձն Գօդֆրիդի աղաչանքը, յորդորանքը, որ քրիստոնէայք ձեռք վեր առնուին սպանելիցն, որ այնուհետև ոչինչ բանի պէտքական չէր. նորա ձայնին ականջ դնող չկար :

Այն ժամանակ հանեց Գօդֆրիդը հագի զրահները և բոբիկ ոտքով մտաւ եկեղեցի. խելոյն տեսարանը կերպարանափոխուեցաւ, զօրավարքը և զօրականքը ծնկերու վրայ ընկան կատաղութեան աղաղակը տեղի տուաւ աղօթքի հեղահամբոյր մրմունջքին. պատերազմաւէր զօրականների մոլեգնութիւնը փոխուեցաւ ողորմածութիւն և մարգասիրութիւն զօրականը մոռացաւ կուր և սպանութիւնը, որով պահ մի առաջ արեցած էր նա և խելոյն միտքը բերեց թէ ինչու համար թողել էր նա իւր հայրենիքը և եկել պանդխտել էր այս հեռաւոր օտարութեան մէջ. նորա սիրտը նորից լցուեցաւ այն սրբազան գազախարներովն, որի համար տուն, ազգական և սիրելիքն լքած, զրահաւորուել, զինւորուել էր նա : Այս անմուռնալի օրը (1099 ի Յունիսի 15 ին), որն մերթսգով և մերթ յաղթանակի ցնծութիւնով անցաւ նոցա համար, խաչանիշ զրօշակը առաջին անգամ ցցուելով (անկուելով) երուսաղէմի պարսպի վրայ, յաղթանակաբար ծածանում էր ամենի առաջ :

Խաչակիրների զօրքից մնացին միայն 55,000 հոգիք, որք այնուհետև կարող էին զէնք կրելու և 5,000 երկվարք : Ահա այսքանով ստիպուած էին քրիստոնեայքը պահպանել իրանց կատարած յաղթութիւնքը, մինչև որ նորանոր զօրավիպն հասնէր նոցա Եւրոպիոյ երկիրներից : Խաչակիրների

խելքին շուտ պառկեցաւ այն ստիպողական կարիքը, որ պէտք էր, առանց ժամավաճառ լինելու, մի բարեկարգ կառավարութիւն սահմանել. թագաւորական դահլը (աթուր) առաջարկեցին նախ Թուլուզի Կոմսին, ապա Նորմանդիոյ դքսին. և երբոր սքա հրաժարեցան այդ պատուիցն, Գոդֆրիդ դը Բուլիլիօնը ընտրուեցաւ Երուսաղէմի թագաւոր:

Հաղիւ թէ նորընտիր թագաւորը իւր արքայական դահլի վրայ էր բազմած, արդէն հարկը ստիպեց նորան առաջ երթալ թալու Եգիպտոսի սուղանին (սուլթան), որ մի ահագին զօրքի գլուխը անցած, խրոխտաբար վրայ էր վազում խաչակիրներին: Օգոստոսի 15 ին երկու թշնամի զօրքը իրար հանդիպելով, սաստիկ ճակատամարտեցան. ինչ անկնք որ թշնամու զօրքը թուով գերադանցում էր խաչակիրներին, բայց յաղթութիւնը կից մնաց քրիստոնեաների դրօշակին, ինչու որ սոցա զօրքը քաջավարժ լինելով պատերազմի ամեն կերպ հանգամանքին, պողպատի պէս մխուժ գոռ՝ կռիւներու մէջ, ջարդու փշուր արաւ անհաւասանների խաժամուժ զօրաց ամէն ճիգն ու ջանքը: Բայց ափսոս որ Գոդֆրիդը երկար չվայելեց իւր յաղթութեան արգասիքը. հետեւալ տարին գերեզման մը տաւ նա:

Բացի Երուսաղէմի թագաւորութիւնիցն շատ ուրիշ մասերը տէրութիւններ կազմուեցան Ասիոյ մէջ ըստ օրինակի աւատական կառավարութեանցը, որ այն դարերուն սովորական էր Եւրոպիոյ մէջ: Եդեսսիոյ իշխանը դարձաւ Բալդուինը, Տիբերիադինը, Տանկրէդը, Լատիկէինը, Ռայմոնդը, ուրիշներն ևս տիրեցին Անտիոքին, Տրիպոլիսին, և այլն: Այնուհետեւ ամէն մէկը սոցանկոյ մոռանալով այն սրբազան կոչումը, որի համար ռաքը Ասիոյն էր կոխել, ուրիշ հոգս և խոխունք չունէր, բայց եթէ իւր անձնական շահերը ամուր պահպանելու, այնուհետեւ խաղաղ կորաւ նոցա միաբանութիւնը, իրար օգնելը, միախորհուրդ գործ յառաջացնելը. ուստի այն երկիրները, որն քրիստոնեայք ձեռք էին բերել այնպիսի մեծամեծ զօհեր կատարելով, այնքան արեան հեղեղներ վայեցնելով, երբ նշուակ դարձաւ անհաւասանների անդուլ յարձակմունքին, քրիստոնեայ իշխանները ոյժ չունենալով յա-

մառ և պինդ զիմադարձութեան, հետ զհետէ հարկաւ մատ-
նեցան նոցա ձեռքը: Ի՞նչ ասել կուզէ, որ նոցա ընդհանուր
օգտի համար կարի հարկաւոր էր միացած ուժով: պաշտպա-
նութեան միաձև եղանակաւ պահպանել իրանց գրաւած եր-
կիրները: Բայց քրիտոնեայ իշխանքը, հակառակ դորա, կա-
մենումէին առանձին առանձին դործ ունենալ անհատա-
ների ղէմ: յուսալով որ Եւրոպայից ակնկալած զօրավիզներ
չի ուշանալ: Եւ իրօք որ ամէն օր նորանոր զօրաբաժիններ
գալիս հասնումէին Արևմտքիցն, և դորա պատճառն այն էր,
որ հազիւ թէ սուրբ Երկրի նուաճման լուրը հասաւ Եւրո-
պա, բախտալնդիրները խումբերով վրայ վրայ շտապումէին
հաղորդակից լինել իրանց համադրիների վտանդին և փառքին:
Կարճ միջոցումն Գուելֆ դքսի առաջնորդութեան տակ գու-
մարուեցան Գերմանացիք, Իտալացիք, Ֆրանսիացիք թուով
260,000. հոգի և ջուկ ջուկ գնդերով շտապով դէպի Պալես-
տին ճամբայ ընկան. բայց Ասիոյ սահմանադրին օտերը դրած
չի դրած, ջարդուեցան, սպանուեցան, անհետացան մե'րթ
խարդախ Յոյների դաւաճանութիւնովն (որոնք խաչակիրներին
այս անձանութ աշխարհի մէջ ուղեցուցի պաշտօն էին կա-
տարում) և մերթ Թուրքերի թրովն:

Երկրորդ արշաւանքի ծագման պատճառն էր
Եղեասիոյ առումը Թուրքերից 1144 ին, որի բօթը Եւրոպա
հասնելով, ամենի սիրտը տրտմութեամբ և թախիծով լցուց:
Այս աղէտալի անցքը անհրաժեշտ հետեանք էր թէ քրիս-
տոնեայ իշխանների փոխադարձ նախանձին, անմիաբանութեան
և նոցա մէջ ներս սորդուած երկպառակութեան, և թէ՛ նո-
ցա իշխանութեան տակ զանուած զօրքի սառնութեան դէ-
պի այն սրբազան խնդիրը, որն երբեմն վառել բորբոքել էր նո-
ցա ոգին և այնքան հրաշքներ գործելու առիթ էր տուել:
Եղեասիոյ նուաճման գոյժը ի՞նչ միայն տրտմեցուց Եւրոպաց-
ւոց սիրտը, այլ և լրուց անպատկելի սարսափով թէ չլինի
արդեօք քրիստոնեաների ձեռքից յետ խլուէին կամաց կամաց
ուրիշ տեղերն ևս, որն զրաւելու համար այնքան մեծամեծ
զոհեր էին բերել նոքա: Պէտք է կարծել որ Զաբուլօնի ե-
պիսկոպոսը Երուսաղէմի թաղաւորի կողմանէ դէպի Ֆրանս-

սիւռ Թագաւորը ղեկավարութեամբ զընդամենին չէր կարող համոզել Լուդովիկոս Յրիաւարդին երկրորդ խաչակրաց արշաւանքը կազմելու, եթէ նորան օգնութեան չի հասնէր սուրբ Բերնարդը, որ իւր ժամանակումն մեծ հռչակ էր ծաւալել թէ ասենախօսի եւ թէ բանկայ մարդու : Ի զուր Սիւզեր արքայը, Թագաւորի մինիստրը նկարագրում էր Լուդովիկոսի առաջն այն վտանգը, որ սպառնանում էր նորան այս հեռաւոր եւ յանդուգն արշաւանքը : Ի զուր ստատելով զգուշացնում էր նորան իւր տէրութիւնը անխնամ թողնելին : Ի զուր օրինակ բերում էր նորա պապին եւ հօրը, որոնք հաւատարիմ մնալով տուած երդմանը, իրանց արքայական եւ քրիստոնէական պարտքին, չթողին իւրեանց աստուածաւանդ տէրութիւնը ի վերայ այսր ամենայնի ոչ սակաւ նպաստ հասուցին թէ՛ բարի խորհրդով, թէ՛ դօրքով, թէ՛ փողով եւ թէ՛ ուրիշ ձեռքէն եկած, օգնութիւնով բոլոր քրիստոնէայ ժողովրդին, որոնք գնում էին սուրբ Նիկիքը աղաւելու : Բայց Լուդովիկոսը իւր ղեկավարութեան մէջ մինչեւ վերջը հաստատ եւ անյողդողդ մնաց :

Այս Թագաւորի հրամանաւ Վալէլէյ անունով փաբրիկ քաղաքումն (Բուրգոյնի գաւառի) աւազանոց ժողովարար Լամէնտ գումարուեցաւ բաց օդի տակ, դաշտի մէջ. Թագաւորը եւ սուրբ Բերնարդը նստած էին փայտաշէն ոսկեղօծ բարձրաւանդակի վրայ : Կէրվօի արքայի բերած հազին կապոյքը խաչերով լցրած, չբաւեց նոր խաչակիրները պէտք եղաւ որ արքայը իւր հազի հալաւը ծռւտէր եւ նորանից խաչեր ձեւէր եւ բաժնէր արշաւել ցանկացողներին : Ինքը Թագուհին (Ելէօնօրան) եւս մտաւ խաչակիրների թիւը եւ շատ աղնուաղարմ կանայք հեռեւեցան սորա օրինակին. իրանց մէջ գնդեր եւ վաշտեր կազմեցին եւ նոյա զլուխը անցաւ Ելէօնօրան ինչպէս զօրավար եւ առաջնորդ : Սուրբ Բերնարդը նամակներ գրեց զոկեց Վերմանիու կայսր Կոնրադին եւ ամեն չիւսիսական իշխաններին. ամենի նամակի մէջ յիշեց այն խօսքերը, որն որ ասել էր իւր քարոզի մէջ. լիաբերան խոստանում էր խաչակիրներին փառաւոր եւ անվրէպ յաղթութիւններ : Յետոյ գնաց շրջեցաւ Վերմանիու եւ Ֆլանդրիու մէջ,

ամեն տեղ և ամենին յորդորելով, համոզելով զինաւորուելու և խաչակրաց արշաւանքին մասնակից լինելու : 1147 ին հասաւ Էտամպ քաղաք, ուր կալմուժէր երկրորդ ժողովք աւագանւոյն, ուր պիտի որոշուէր խաչակիրների չուն և թագաւորի բացակայութեան միջոցին Ֆրանսիական տէրութեան որի՞ ձեռքով կառավարուիլը : Սուգերը խնամապետ (ռէգէնթ) ընտրուեցաւ : Եւգենիոս Գ. պապը եկաւ Ֆրանսիա, ընծայեց Լուդովիկոսին ուխտաւորի ցուպ և այն խաչուաւոր, որ մինչև այնժամանակ պահուած էր Սէն—Դէնիսի արքայաբանումն :

Զօրքի գլխաւոր առաջնորդութիւնը և հրամանատարութիւնը նախ աւանդեցին սուրբ Բերնարդին, բայց նա պարկեշտութեամբ հրաժարուեցաւ այդ աշխարհային սրտուիցն մինչև անգամ՝ և չըկամեցաւ ականատես միայ լինել այն սքանչելի յառաջադիմութեանցը, որ շատ անգամ մարդարէացել էր քարոզների և նամակների մէջ, և մեկնեցաւ Կլերվօի արքայաբանը : 1147 ի Մայիսի 29 ին Կոնրադ կայսրը իւր հիւսիսական խաչակիրների հետ թողաւ Նիւրնբէրգը և ճամբայ ընկաւ. իսկ Լուդովիկոսը հեռեւեալ ամուսն, այսինքն Բոնիւսի 14 ին) ուղևորեցաւ : Լուդովիկոսի հետ արշաւեցին շատ նախակարդ իշխանազունք և աւագորեարք, որոց մէջ նշանաւոր են նորա կղբայր Կոմս Դրէօն, Հենրիկսութիւթի որդին—Շամպայնի Կոմսը, Գիւլի—Նէվէրի Կոմսը, նորա կղբայր—Ռէնօն Տօնէրի Կոմսը Իվէ—Սուասսօնի Կոմսը, Արշամբ դը Բուրբօնը և շատ ուրիշ իշխաններ, սեպուհներ և եկեղեցական առաջնորդներ (պրէլատ) : Իսկ որոնք մնացին իւրեանց հայրենիքումն, թէ՛ յորդորումնքով և թէ՛ նիւթական հնարքներով առատ պարզկներով մեծապէս նպաստամատոյց եղան այս բարեպաշտ գործի համար : Բայց և այնպէս, այս նուազ խաչակիրների թիւը միայն հասաւ 80,000 ի փոխանակ 600,000 հոգուն, որք զումարուել էին առաջին արշաւանքի միջոցին, և սորա պատճառը այն է, որ ստրկութենից ազատուած քաղաքաբնակքը (ք օ մ մ ու ն ն երը) արդէն ընդեկացել էին խաղաղաւէտ և գործունեայ կեանքի : Առաջին արշաւանքի ժամանակ Ֆրանսիական աշխարհի բնակչաց մեծագոյն մասը ստրկութենից բրտացած, կոշտացած մարդիկ էին, այն ինչ

երկրորդի ժամանակ նոյն իսկ բնակիչքը ազատուած այդ անկարգ, թշուառ վիճակէն, երկիրը լցրել էին երջանիկ, ազատ և աշխատասէր ժողովրդով. փոխանակ առաջուայ ստրուկներին այժմ ամէն տեղ պատուաւոր քաղաքացիք էին : Նմանապէս և Հիւսիսայինների զօրքը թուով չէր գերազանցում Ֆրանսիացիներէն. միայն թէ նոքա կանխեցին իրանց արշաւանքի չուն :

Շատ տաժանական ճանապարհներ քաշելից յետոյ վերջապէս Լուդովիկոսը հասաւ Կոնստանդնուպօլիս, ուր մեծաշուք ընդունելով թիւն ստացաւ կայսրէն և նորա ժողովրդէն : Բայց երբոր Ֆրանսիացիք անդաւորուած անքոյթ երկրի մէջ, մտքերից բոլորովին հանել էին Յունաց երկրէն դուրս կոխել, այնուհետեւ Արևելեան կայսրը հազիւ հաշ կարողանում էր զսպել իւր գժտութիւնը այս անկոչ և անհանդիստ հիւրերի վրայ. և որպէս զի շուտով ազատուի նոցա ներկայութենէն, մի խորամանկ հնար գործածեց. լուր տարածեց, որ Կոնրադ կայսրը և նորա Գերմանացիքը փառաւոր յաղթութիւններ կատարելով ոտք կոխել են Պաղեստինի մէջ : Փառասէր և յաշողիտ Լուդովիկոսը հապճեպով թողաւ Յունաստանը, որ ինքը առանց փառքի չի մնայ : Թէ և նա Ասիա մանելով յաղթեց թշնամուն Մեանդրի ափերի մօտ (1148 ի Յունուար ամսու մէջ), բայց Պամփիլիոսին բոլորովին պարտեցաւ նոցանէն և մեծ գժուարութեամբ կարողացաւ երուսաղէմ հասնելու : Հաւաքեց զօրքի մնացորդը, խաղացուց նոցա Ասորիք և սկսաւ Գամասկոսը պաշարելու. բայց ճակատելով թշնամու հետ մազ մնաց որ զերի ընկներ կամ կեանքը կորսնէր : Սուտ չէ, նա իւր ուխտը, խոստմունքը կատարեց, և քրիստոնէի վայել ջերմեռանդութեամբ ընկաւ սուրբ զերեզմանի վրայ և համբուրեց, բայց մնաց առանց զօրքի և պաշտպանութեան, այս անօդնական վիճակի մէջ ուրիշ ճանապարհ չի կար նորան, բայց եթէ վերադառնալ դէպի իւր հայրենին — Ֆրանսիա : Ճամբին մազ մնաց որ նորից անհաւատների ձեռքը դերի ընկնէր. և այդ թշուառութենէն ազատուելուն նա գոհ էր մի Գենովացի նաւապետի վեհանձնութեանը :

Ոչինչ աւելի յաջողակ էր և Կոնրադ կայսրը, որի բոլոր

շահատակութեան արդասիքն այն էին, որ նա անցուղարձ ա-
բաւ ծովերը և հետը անարաւ քանի մի աղէտալի արկածքի
յիշատակներ : Բայց եթէ կայօրը և թաղաւորը կամենային
միացած զօրութենով գործ յառաջացնելու, անշուշտ նոցա
ձեռնարկութիւնը փառքով պիտի պսակուէր և նոքա Արեւ-
ելեան քրիստոնէաներին մեծ օգուտ և երախտիք հասուցած
կը լինէին : Բայց նոքա կամեցան առանձին առանձին ներդոր-
ծելու, ոչ Լուդովիկոսը կամենում էր Կոնրադի խօսքը լսելու
և հրամանին հնազանդելու և ոչ Կոնրադը Լուդովիկոսին
օթանդակ լինելու, երբ տեսնում էր նորան նեղի ընկած : Կոն-
րանդը ամբարահաւաճացած իւր կայսերական պատուանու-
նովն, իւր անձը շատ ատրիճաններով վեր համարում էր Ֆր-
րանսիոյ թաղաւորէն : Իսկ վերջինը, իւր ձեռքի տակ եղած
զօրքին վստահացած, հազիւ հազ արժանի էր կարծում Կոն-
րային իրան հաւասար համարելու : Եթէ միանային, անշուշտ
կը յաղթէին անհաւաններին : Իսկ բաժանուած, նոքա
առանց իմիք երկրայութեան, որս պիտի լինէին անխոնջ
թշնամու դարանակալութեանը : Բայց ամենից գլխաւոր պատ-
ճառը արշաւանքի այսպիսի անյաջող ելքին էր անհնազան-
դութիւնը այն իշխաններին, որոնք իրանց անկախութիւնը
Արեւելքի մէջ հաստատելէին դեռ ևս առաջին խաչակրաց
արշաւանքի օրերիցն : Մնած և մնած Արեւելքումն, նոցա բարձր
ու կենցաղը բոլորովին տարբեր էր իւրեանց Արուպացի ազգա-
կիցներին, սոխական հեշտասիրութեան շաւղութեան և
խուլամորթութեան անձնատուր եղած, նոքա գաղջ, սրտով
էին նայում քրիստոնէաների նուիրական նպատակին : Ոչքնչի
այնքան չէին ըզձուժ նոքա, բայց եթէ ամուր պահպանել ի-
րանց իրաւունքը և հպատակ երկիրներու վրայ ունեցած իշ-
խանութիւնը, և որովհետեւ նոքա վստահ չէին իրանց նորեկ
հաւատակիցների ձեռնառութեանը, որոնց հեռանալովը նորից
պիտի առարկայ լինէին թշնամիների վրէժխնդրութեան, այդ
պատճառաւ ոչ ոք նոցանից չէր կամենում իւր ներկայ և ա-
պագայ վիճակը վստահի տակ ձգելու ի սէր Քրիստոսի և նա
հաւատացեալների ապահովութեան համար : Ֆրանսիոյ և
Գերմանիոյ աւաղորդի ընտիր ընտիր որդիքը ընկան կորան այս

ձախողակ արշաւանքի մէջ. բովանդակ եւրոպան դժկամակու-
թեամբ և ցամառներով վառեցաւ սուրբ Բերնարդի դէմ, որ
Աստուծոյ անունովն մեծամեծ փառք, պատիւ, հարստութիւն
և աշխարհակալութիւններ խոստացելէր ամէնին, այս և հան-
դերձեալ կեանքումն երջանկութիւն այն իշխաններին, սեպուհ-
ներուն և հասարակ մարդոց, որոնք արշաւելու էին դէպի
սուրբ Երկիրը : Սուրբ Բերնարդը չուրացաւ իւր տուած
խոստումներէն և կանխադուշակութիւններէն և քրիստոնեա-
ների կրած ձախողութիւնքը առդրեց նոցա մեղքին և ա-
մօթալի դորձերուն. պախարակեց նոցա ցովութիւնը, գինե-
բուքը, աւաղակութիւնը և ամէն ազդի խայտառակութիւնքը,
որ միակ պատճառ էին մարտի տարաբախտ ելքին :

Էլէնօրա թագուհու տարփալի արկածքը իւր մերձակոր-
ազդականի և երիտասարդ Սալադինի հետ առիթ եղաւ Ֆը-
րանսիու շատ դաւառների կորստին և դարևոր մարտերին որ
ծագեցան Անգլիացոց և Ֆրանսիացոց մէջ :

1187 ին Սալադինը Տիբերիադի առաջ ճակատամարտով
սասալի ջարդեց քրիստոնեաներին և Նրուսաղէմի տիրեց :
Այս բօթալից անցքը առիթ եղաւ երրորդ խաչակ-
րաց արշաւանքին. քրիստոնեաների ձախողութիւնը
յառաջացաւ յետագայ պատճառից : Ռայմունդ Բ. Թուր-
քոյին Տրիպոլիսի կոմսը և Գիւլի Լուսինեանը (որ իւր Սե-
բիւլա անունով կնոջից ըստացելէր Նրուսաղէմի թագը) ի-
րար հետ թշնամացան. Ռայմունդը անհաւատների հետ զի-
նակցութեան դաշինք կռեց, իւր նախնիքի դաւանած կրօնը
ուրացաւ և Սալադինի ձեռքը մատնեց սուրբ քաղաքը, Պա-
ղեստինը և թագաւորադն ամուլքին : Ասում են որ այս բօ-
թալի լուրը լսելով, Ուրբանոս Գ. պապը սրտի ցաւիցն յան-
կարժամահ մեռաւ : Գրիգոր Ը. նորա յաջորդը հրամայեց ա-
մենայն քրիստոնեաներին խորին սգոյ մէջ մտնել, ծոմապա-
հութիւնով և աղօթքով զիջեցնել Աստուծոյ բարկութիւնը
և պաղատիլ նորա գութը տարաբախտ քրիստոնեաների վրայ :
Կարգինալները երդամբ հրաժարեցան ամէն կերպ վայելու-
թիւններից, խօսք տուին չընդունել ոչինչ պարգև, չըհեծնել
ձի, և այլն մինչև որ սուրբ քաղաքը չազատուէր անհաւատ-

ների իշխանութենիցն : Աերջապէս ուստ արին անձամբ խաչազարդուած, հետիոտ երթալ Պաղեստին, ուստաւորների գլուխը անցնիլ և նոցա համար ողորմութիւն հաւաքել ճամբին և այլն : Բայց այս դեղեցիկ զիտաւորութիւնները անկատար և անպտուղ մնացին : Կարդինալները մեծ դժուարութեամբ տանում էին այս խտաբեր կենցաղը և աշխարհային հեշտասիրութեան զրկանքը, որին սովորել էին նոքա և նոցա բոլոր երախտիքը նորանումն էր կայացած որ հրապարակների մէջ երեսպաշտութեամբ սուգ էին անում սուրբ քաղաքի անկման վրայ, իսկ իրանց խցերումն անձնատուր էին լինում պովորական զեղխութեան և զիններուքին :

Աղեմենտոս Գ. պապը մեծ հանդիսով հրատարակեց երբ որ Դ խաչակրաց արշաւանքի գումարներումնը նորա հրամանաւ Տիրի արքեպիսկոպոս Աելէելմը և Հենրիկոս կարդինալ Ալբանիու եպիսկոպոսը գնացին Ֆրանսիու և Անգլիու թագաւորների մօտ, որք այն միջոցումն իրար հետ մարտ էին մղում. նոցա միջնորդութեամբ երկու սոխ միապետքը հաշտուեցան և յօժարեցան դէպի Պաղեստին արշաւելու իրանց առնորներու, իշխանների և զօրաց հետ միասին : Բայց այս հաշտութիւնը արդեամբ մի ժամանակաւոր զինադադար էր, որն մի թեթ և պարագայից կարող էր նորից դէպի արին նահեղ կռուի վտփոխուելու : Փիլիպպոս Օգոստոսը Ֆրանսիութագաւորը և Ռիչարդ Առիւծասիրտ մականուանած Անգլիութագաւորի գահաժառանգը, իրանց աւատական (Ֆէոդալ) իշխանների և պալատականների հետ զարդարուեցան ուստի խաչերովը : Ահա՛ այդ միջոցին էր, որ ամէն ազգ իւր համար տարբեր գոյներ ընտրեց : Ֆրանսիացւոց խաչի գոյնը կարմիր էր, Անգլիացւոց—սպիտակ, Ֆլամանացւոց—կոհնանչ, Գերմանացւոց—սև, Իտալացւոց—զեղին :

Աղլիական և Ֆրանսիական թագաւորքը այս առաջնիւյ արշաւանքի ծախքը ձեռք բերելու համար հրամայեցին իրանց այն հպատակներին, որոնք մասնակից չէին լինելու արշաւանքին, մի անդամ և առ միշտ իրանց արդիւնքի (մուտքի) տասներորդ մասը նուիրել յօգուտ խաչակիրներին : Այս հարկը կրելու էին տոանց բացառութեան թէ աշխարհականք և թէ

եկեղեցականք, որ կոչուեցաւ տ ա ս ա ն ո Ր Դ Ս ա լ ա դ ի ն ի :
 Չեռնարկութիւնը տակաւին գլուխ չէկած, մի նոր գծաու-
 թիւն ծագեցաւ Փիլիպպոս Օգոստոսի և Ռիչարդ Առիւծա-
 սըրտի (որ արդէն Անգլիոյ թագաւոր էր ընտրած) մէջ և մագ-
 մնաց որ միանգամայն խափան լինէր արշաւանքի կազմուե-
 լուն : Պրէլատի (եկեղեցական առաջնորդ) միջնորդութիւնը
 առ ժամանակ մի հեռացուց վերահաս փոթորիկը, և Ռի-
 չարդը յետ չըկեցաւ իւր երդմամբ տուած խոստմունքէն :
 Կանխագիր պայմանով Ֆրանսիական և անգլիական նաւատոր-
 միդքը Մեսսինուէն պիտի միանային իրար հետ : Փիլիպպոսը
 վաղ հասաւ այն տեղ և չեղտաւ Ռիչարդին, որի նաւերը ճո-
 վի վրայ փոթորկի հանդիպելով, ուշացել էին : Ֆրանսիացւոյ
 թագաւորը և նորա զօրքը թողին նաւահանգիստը և 1191ին
 հասան Պտողոմայիսի առջևը, պատեցին պաշարեցին քաղա-
 քը և մնացին այնպէս մինչև Ռիչարդի գալուն, որի հետ կա-
 մենում էին բաժանել այս նշանաւոր յաղթութեան փառքը :
 Երբոր Ռիչարդ Առիւծասիրտը հասաւ իւրայինքով, երկու
 թագաւորների զօրքը միասին առած հանում էր թուով մին-
 չև 200,000 հոգի : Սալադէնը ոյժ չունէր դիմադարձու-
 թիւն անելու այսպիսի բազմաթիւ զօրքին, և անշուշտ պի-
 տի խոստովանէր իւր տկարութիւնը և պարտութիւնը. բայց
 երկու թագաւորքը զօրաց գլխաւոր հրամանատարութեան
 համար նորից սառեցան իրարէ և անխահմուտեամբ առաջ
 էին տանում զործը : Այսպէս թէ այնպէս, նոքա թշնամի-
 ներին այնքան նեղեցին որ 1191ի Յուլիսի 11ին Երուսա-
 ղէմը նոցա ձեռքը ընկաւ :

Այդ միջոցին Փիլիպպոս—Օգոստոսը տկարանալով ստիպ-
 ուեցաւ դէպի Ֆրանսիա չուելու. Օգոստոս ամսու մէջ ճամ-
 բայ ընկաւ, և Հռովմի վրայով անձնելով, Գեկտեմբերի վեր-
 ջերուն հասաւ իւր հայրենիքը : Ռիչարդը մնաց Պաղեստինի
 մէջ, շատ պատերազմներ մղեց որ մերթ յաջողակ և մերթ
 ձախողակ էին. վերջապէս գինադադարի դաշինք կուեց Սալա-
 դինի հետ, որ երեք տարի պիտի տւէր : Այս գինադադարի
 պայմանով Սալանդինը տէր դարձաւ Պաղեստինին, բայց ճո-
 վեւերեայ անդէքէն Տիւրքոյից բռնած մինչև Յոպպէ, որ քրիս-

տոնեաների ձեռքն մնացին. ևս և քրիստոնեայք իրաւունք ունէին անխափան երթլենկութիւն անելու գէպի երուսաղէմ փոքրիկ խմբերով:

Այս երրորդ արշաւանքի պատրաստութիւնքը մի տարիից աւելի քշեց: Յրիդրիս կայսրը Բարբեռուսսա (դեղնա—կամ շիկամօրուս) մականուանած և նորա Գերմանացիքը ամենից յետոյ խաչազարդուեցան. թշնամաբար անցան Յունաց երկիրները վրայով և առաջինը ոտք կոխեցին Պաղեստինին. 1189ին մտան Թրակիա. բայց երբոր հասան Սելեկիա, Կալեկադնաս գետը հեծած լողալով անցնելու, խեղդուեցաւ ջրի մէջ (1190ին): Յրեդրէիս որդին Շուաբիու դուքսը զօրքի գլուխն անցնելով, պաշարեց Անտիոքը, բայց նա ևս շուտով վախճանեցաւ: Գերմանացիք կորսնելով իրանց կայսրը և կայսրորդին և օտար աշխարհումն անտէր մնացած, թողին թշնամու երկիրը և վերադարձան Եւրոպա:

Փոխանակ ամրադինդ և օգտուէտ կարգադրութիւններով ապահովացնելու երուսաղէմի տիրապետութիւնը, և փոխանակ որոշակի սահմաններով առյապաղ ազատ կացնել նախն թշնամու ասպատակութենից, զօրավար թագաւորները իրանց զօրքը պարտասեցնում էին հեռաւոր տեղերումն անօգուտ կռիւներու մէջ, որոնք ամենեւին յարմար չէին արշաւանքի նպատակին: Նոյն անկարգութիւնը բարձր ի դուռն տիրացած էր նոյա զօրքի մէջ, որն որ տեսանք առաջին խաչակրաց արշաւանքի ժամանակ. թէ և սաստիկ արդեւած էր նոցա իրանց հետ ունենալ թեթիւ բարոյականութեամբ կրնանիք, կամայցելութիւն անել անառակութեան տները, կամ իրար յիշոցի տալ հայհոյել և կամ կողոպտել: Այս հրամանի կատարումը շատ կարճ ժամանակ պահուեցաւ: Փոքր միջոցից վերանորոգուեցան նոյն ցոխութիւնը, նոյն անպարկեշտ գնացքը, նոյն գինեբրուքը խաչակիրների մէջ, որն որ կային նոցա նախորդների ժամանակ: Ի՞նչ օգուտ որ 200,000-եայ զօրքը և նորա զօրավարքը այնքան քաջութիւն, այնքան արիւնթիւն, այնքան անձնանուիրութիւն ցոյց տուին ճակատամարտի մէջ. հազիւ թէ երկու տարի վրայ անցած, այդ բազմամարդ զօրքի հետքը անդամ չի մնաց, ամէնքը մե-

ուան կորսան օտար երկիրների մէջ որը թշնամու թրից, որը անսովոր եղանակի փոփոխուած իւններից և մնացորդը հաղար ու մէկ կարօտուած ենից, որ հետ պնդում է պատերազմին: Սուտ չէ, քրիստոնեայք տիրեցին սուրբ քաղաքին. բայց քանի՞ քանի ունայն կռիւներ, անպառու պատնէշ պաշարմունք կատարուեցան մինչև այդ դործի գլուխ գալը, որն որ խաչակիրների միակ նպատակն ու ձկամունքն էր, քանի՞ բազմաճախ արշաւանք անարգասիք մնացին. Ստիպեցին՝ անհաւատներին, որ քրիստոնեաներից ձեռք վեր առնուին, որ դադար ապին նոցա. ոչ. անհաւատք միշտ զէնքով և անհաշտ ատելութեամբ վառուած, կանգնած էին նոցա դէմու զէմը և պատրաստ էին ամէն օր և ամէն ժամ սպառնալու ջնջել և նոցա կառուցած շէնքը և իրանց կառուցանողներին, ի՞նչ արին Եւրոպիոյ թագաւորները իրանց սպառազինած զօրքով. նոցա միջնորդութիւնը ոչնչի չօգնեց. բայց եթէ ժամանակ առ ժամանակ յապաղեցնում էր ահաւանների օրհասական ճակատամարտը քրիստոնեաների հետ;

Իննոկենարիս Գ. պապը և վենետիկի հասարակապետութեան Դօման հռչակաւոր Դանդօլօ քաղաքագետը, որ խտտանում էր իւր նաւատորմով օգնելու խաչակիրներին, մի նոր արշաւանք մտածեցին, որի համար սէտք էր նախ եզխատորը նուաճել, որ այնուհետև քրիստոնեայք թշնամու երկրի մէջ անկողթ պատասպարան դնենալով, դիւրաւ կարողանային ասպատակելու նոցա աշխարհը և ապահով հնարներով աղատելու սուրբ երկիրը: Բայց այս հանձարեղ ձեռնարկութիւնը ինքն իրան քանդուեցաւ: Այդ միջոցին Բիւզանդիոնի կայսերութիւնը ընկնելով Ղաթլիներու իշխանութեան տակ, խափան եղաւ այդ դործի կատարմանը: Մի ուրիշ արշաւանք ևս ծագեցաւ այդ միջոցին և նոյնհետայն խափանուեցաւ, կամ դոնեա իւր նպատակին չըհասաւ: Պապը և մի քանի կրօնամուլ եկեղեցականք սկսան Եւրոպիոյ մէջ մանկանց խաչակիր արշաւանք քարոզելու թէ և այս ձեռնարկութիւնը մի խղական ցնորք էր, ի վերայ այսր ամենայնի մեծ յառաջադիմութիւն ունեցաւ Ֆրանսիոյ և Գերմանիոյ մէջ: Քարոզիչները ասում էին: Մի միայն անմեղ մանկանց,

ամենատկար արարածների ձեռքով Աստուած բարեհաճել է հրաշափառապէս ազատելու իւր սուրբ երկիրը, որն որ չըկարողացան դուռն բերելու հզօրները և ուժեղները մարդոց մէջ, որք իրանց մեղքերու պատճառաւ, անարժան գտնուեցան այդ նուիրական գործը կատարելու : 30,000 երեխայք դուրս եկան Ֆրանսիայից և ուղևորեցան գէպի սուրբ երկիրը քանի մի քահանաների և կրօնաւորների առաջնորդութեամբ. Գերմանիայիցն ևս 20,000 մանկահասակ-խաջակիրք, թողնելով իրանց ծնողական յարկը. չուեցին գէպի Պաղեստին : Աւալ, սոցա մեծագոյն մասը կորաւ ճամբուն. իսկ մնացորդք սրիկանների ձեռք ընկնելով, ունեցած չունեցածիցն զըկուեցան և հարիւրից մինը հազիւ արժանի եղաւ իւր հայրենիքը վերադառնալու : Տասնապատիկ վատթար էր խեղճ Ֆրանսիացի մանուկների վիճակը, որք հասան Մարսէյլ և այն տեղ անձնատուր եղան անպիտան մարդոց հովանաւորութեանը, որոնք բարեպաշտ հաւատացեալ ձեւանալով, խոստացիլ էին աւանց վարձի շիտակ Պաղեստին հասցնելու նոցա : Եթէք նաւ լըցուած էին այս անմեղ մանուկներովք, երկուսը նոցանից փութորիկի հանդիպելով սուղեցան ծովն անդունդը. իսկ հինգը հաւան եղիպտոս, բայց անդուծ և դաւաճան առաջնորդքը այս թշուառ երեխաներին ինչպէս յետին ստրուկ վաճառեցին անհաւատ Սարակինոսներին, մոռանալով որ ծնողք լաց ու արցունքով էին աւանդել նոցա ձեռք իրանց սիրական որդոցը :

Մի ուրիշ արշաւանք, որ Հոնորիոս Գ. 1217 ին յորդորեց ձեռնարկել Հունդարիու (Մաճառաստանի) Անդրէաս Բ. թագաւորին, առաւել յաջողակ ելք ունեցաւ, որն յայտնի է պատմութեան մէջ ինչպէս չորրորդ խաչակրաց արշաւանք : Երուսաղէմայ և Կիպրոսի թագաւորների ձեռնընտուութեամբը Անդրէասը տիրեց Թաբոր սարի վրայ շինած բերդին ևս և շատ ուրիշ ամրապնդած տեղերու : Բայց ձանձրանալով իւր զինակիցների անընդհատ երկպառակութենից և դաւաճանութենիցն, վերադարձաւ իւր հայրենիքը 1218 ին թողնելով Վիլհէլմ կոմսին շրջանդիւռ առաջ տանել պաներազմի գործքը անհաւատների դէմ : Վիլհէլմը համաձայն

ներգործելով Երուսաղէմի և Կիպրոսի Թագաւորների հետ, իջաւ Եդիպոսի ամերին, պաշարեց Դամիէտտան և վերելքով առաւ 1219 ի Նոյեմբերի 5 ին : Բայց այս յաջողութիւնը երկար չըտեւց. 1221 ին Թշնամին նորից յետ խլեց նորա ձեռքից :

Այս ձախորդութիւնքը ստիպեցին Հո՛որիոս պապին, Երուսաղէմի տիրապետութեան համար, առաւել զօրեղ հնարներ ի գործ դնելու. այդ դիտմամբ նա միտքը ձգեց Ֆրիդրիխ կայսերն, որ նա պատանեկութեան ժամանակ տուած խոստմունքը կատարելով, իւր զօրքովը խողար դէպի Պաղեստին և ազատէր սուրբ Երկիրը անհաւատների իշխանութենից և անդու սպառնալիքից : Բայց երբոր Ֆրիդրիխը պապի ամօք խօսքերէն չըշարժեցաւ և իւր տուած ուխտը կամենում էր անկատար թողնել, այն ժամանակ քահանայապետը սկսաւ նորան սպառնալիքով պահանջելու, ինչ որ առաջները միայն մեղմ յորդորմունքով կամենում էր ստանալ. և Ֆրիդրիխը սաստիկ նեղի գալով, ստիպուած էր ականայ կամօք հնազանդելու պապին : 1228 թուականին նա իրօք ձեռնարկեց այդ արշաւանքը, որ պատմութեան մէջ յայտնի է ինչպէս հինգերորդ : Նաւ նստաւ և հասաւ Սէն-Ժան-դ-Աբր, ամրացրուց Յոպպէի պարիսպը և արհամարհելով պապի ոգոքական բանքը և սպառնալիքը, Եդիպոսի սուղանի հետ տասնամեայ զինադադարի դաշինք կռեց և այդ ժամադրից յետոյ Երուսաղէմը, Նազարէթը, Բեթղեհէմը և շատ ուրիշ տեղեր պիտի աւանդուէին քրիստոնէից ձեռքը, և վերջապէս 1229 ին Երուսաղէմի Թագաւոր պատկուեցաւ և վերադարձաւ Եւրոպա, ոչինչ նշանաւոր գործ չըկատարելով քրիստոնեաների համար. պատճառ որ, թէ՛ և նա ըստ երեւութիւն այնքան քաղաքների վրայ քրիստոնեաներին իշխող դարձուց բայց արդեամբ նոյն իսկ անհաւատներն էին տէրը Երուսաղէմին և Պաղեստինին :

1254 ին Գրիգոր Թ. պապը արտաքոյ կարգի ժողով գումարելով, ուր ներկայացած էին Անտիոքի, Երուսաղէմայ և Կոնստանդնուպոլսի պատրիարքները, սաստիկ պահանջեց, որ վեցերորդ, իսա չա կրտս արշաւանքը կազմուէր և

զօրքը ոչ խոտորնակի, ինչպէս որ առաջները, այլ շնորհի Պա-
 ղեստին մտնելով, սկսէին ճակատամարտելու անհաւատների
 դէմ: Տիրօ-Շամպայնի կոմսը նշանակած էր այդ զօրքի գլու-
 խաւոր հրամանատարը: Բայց քիչ ժամանակ վրայ անցած,
 խաչակիրները ստիպուած էին շեղուելու իրանց կանխադիր
 նպատակից, և պապի հրամանաւ օգնութեան գնացին Բալ-
 գուն Բ. կայսեր Կոնստանդնուպօլսի: Այսպիսի անակնկալ
 փոփոխութիւնը մեծ վնաս հասցուց զօրծի յաջողակ ելքին:
 Այդ միջոցին պապի մաքառումներ Ֆրիգրիխ կայսեր հետ
 ժողովողի երկու, միմեանց հակառակ կողմեր բաժանուելը (ու-
 բոյմէ մինը Գ. ու է. Լ. Ֆ., իսկ միւսը Գ. ի Բ. է. Լ. Լ. ի ն է. աւուում),
 նմանապէս և Պաղեստինումը զանուող զօրքի մէջ սաստիկ
 երկպառակութիւն ծագելը. զօրքի ապստամբութիւնը իւր
 զօրավարների դէմ-այս բօթալի լուրը սաստիկ արամեցուց
 Եւրոպացի ժողովողին: Եւ երբ որ Ռիչարդ Կորնուալիսի
 կոմսը (Հենրիկոս Գ. Անգլիացուց թագաւորի հայրը) իւր
 զօրքի գլուխն անձնելով, հասաւ Երուսաղէմ, ցաւելով տկա-
 նատես վկայ եղաւ խաչակիրների ամօթալի վիճակին. Տա-
 ճարական ասպետները կատաղաբար ճակատամարտում էին ի-
 րանց հաւատակից և երբեմն ղենակից սուրբ Յովհաննու Ե-
 րուսաղէմայ ասպետների հետ, որոնք յայտնի են պատմութեան
 մէջ ա ս պ ն ջ ա կ ա ն անունով: Ռիչարդի սիրտը չըղիմացաւ
 այս խայտառակ տեսարանին, շուտով նաւ նստաւ և 1244 ին
 վերադարձաւ իւր հայրենիքը: Բայց երեք տարի վրայ անցած
 այսինքն 1247 ին ընդհանուր վաճառքը խաչակիրներին իրար
 հետ հաշտեցուց և մի գրօշակի տակ ժողովեց: Խորազմեան
 ժողովուրդը (Պալթենների սերնդից յառաջացած) Պարսկաս-
 տանից արտաքսած, եկաւ Եգիպտոսի սուլթանի մօտ և հիւ-
 րընկալութիւն խնդրեց, և նա թոյլ տուաւ նոցա Պաղեստին-
 նի մէջ հաստատել իրանց բնակութիւնը: Այս իմանալով
 քրիստոնէայք. որքան որ կային սուրբ Երկրումը, հապճեպով
 միացան իրար հետ և ուժերը մի արած, կամեցան ղիմադար-
 ձութիւն անել այս նորեկ թշնամիների ասպատակութեանը:
 Բայց Գազաի մօտ միմեանց հանդիպելով, յուսահատաբար
 պատերազմեցան և յաղթուեցան. նոցա բազմաթիւ զօրքէն

մեծ դժուարութեամբ կարողացան կեանքերը փրկելու միայն քանի մի հոգի ասպետք, որ էլ առաքել և զինուորականք երկու կարգապետք (զ ո ս մ է յ ս ա է ր) ճաճարական ասպետների և ամեն Տիւտոնեան ասպետքը ընկան պատերազմի դաշտի մէջ իսկ Յովհաննու Երուսաղէմայ կարգապետը և Բրիկենեան Գօթիկէն-Յոպպէի կոմսը: շղթայած գերի զնային Բաբելոն:

Այս չարաշուք անյգի բոթը լսած չլսած, պապը մի մեծ ժողով գումարեց Ղիօն քաղաքի մէջ, որոյ հեռեանքը այն եղաւ, որ հրաման ելաւ եօթներորդ խաչակրաց արշաւանքը կազմուելու: Բացի Ղուդովիկոս Թ, Ֆրանսիական թաղաւորէն, ոչ մի այլ թագաւոր յանձնառու չեղաւ մասնակից լինել այս առաջնկայ արշաւանքին: Այս բարեպաշտ թաղաւորը, արհամարհելով թէ ճամբու դժուարութիւնքը, թէ պատերազմի յողորդե ելքը և թէ մահը միանգամայն, որ ճակատամարտի մէջ խորել չըզխտէ ոչ սոսկական զինուորին և ոչ թագաւորակ անձին, վառեց առանց աջ ու ձախ նայելու, ձեռնարկել այդ դործին: Հրամայեց որքան կարելի է փութով պատրաստել ամեն ազգի ուղմամթերքը, և իւր անբութեան խնամապետութիւնը յանձնելով իւր մօր Բլանքաին, 1248 ի Օգոստոսի 15 ին Եղը-մօթ Դաւահանգրատումն նաւ նստաւ: Բոլոր նորա զօրքը շնապէ գէպի Վիպրոս կղզին դիմեցան, իսկ թագաւորը իւր աւագորերու հետ չուեց հեռեկալ տարին: Ասես թէ ժառանգական խելագարութիւնը հօրերէն որդւոյը փոխուելով, նոյն մոլորութեան մէջ զլորումէր սերնդին: որի մէջ որ կորել էին նոցա պապերը: Ինչպէս որ առաջ, այնպէս և այժմ Դամիէտտան դարձաւ խաչակիրների արշաւանքի գլխաւոր նպատակը: Երբ որ անպատմելի դժուարութեամբ տիրեցին քաղաքին, խաչակիրները անմիջապէս գէպի Բաբելոն խաղացին: Սարակիւնոսները որ Մասսուր (կամ Մանսուր) քաղաքի մօտ բանակուած էին, ստիպեցին քրիստոնեաներին կանգ առնելու, անակրկիտ և անդուլ յարձակումներով պարտասեցուցին նոցա զօրքը, և ի լրումն աղէտից, տարափոխիկ ցաւերը մանեւով նոցա զօրակարգի մէջ, սխառն սոսկալի ջարդ ու կոտորած անելու: Փրկուեթեան ոչինչ հնար չըտեսներով, Ղուդովիկոսը հրամայեց իւր

գօրքին նահանջելու • բայց և այդ առանց մեծամեծ կորստի և դժուարութեան չըկատարուեցաւ : Մէկ կողմից պարտասութիւնը և ճամբի անուանելի դժուարութիւնը, միւս կողմից մահաարագամբ և Սարակինոսների բռնն յարձակմունքը մինչև այն կէտ հասուցին քրիստոնեաներին, որ նոքա յողիս ապաստան եղած, վհատած, յուսահատուած, կորսրին իրանց ոգու արիութիւնը • այս ընդհանուր շփոթի ժամանակ անխնջ թշնամին բոլոր ոյժը ժողոված, միահեղ գրոհ տուաւ նոցա վըայ, ոտնակոխ արաւ նոցա կիսակենդան գօրքը, և թաղաւորին նորա աւագօրերու հետ դերի առաւ (1250 ին) : Այս արտասուելի վեճակի մէջ գտնուելով, թագաւորը բռնադատուած էր յաղթող թշնամու առաջարկած ամեն պայմանին յօժարելու : ուստի յանձն առաւ նախ՝ տասնամեայ զինադադարի դաշինք կռել • երկրորդ՝ աւագօրերու փրկանաւորութեան համար 800.000 ոսկի դահեկան (բէլան) վճարել և երրորդ՝ իւր ազատութեան փոխարէն Գամիկատա քաղաքը յետ դարձնել անհաւատներին : Այսպէս, յետ անտանելի ճանապարհորդութեան, արիւնահեղ մարտերին և երեսուն երկու օրուայ կալանաւորութենիցն, Նուդովիկոսը ոչինչ ոգուտ չըբաշեց իւր համար և ոչինչ երախտիք չը հասուց արեւելան քրիստոնեաներին • շատ ուրախ էր, որ գտնէ իւր և աւագանւոյ զլուսը պրծեցուց հոգեմաշ գերութենէն : Նուդովիկոսը գերութենէն ազատուելով, չըշտապեց դէպի Ֆրանսիա, այլ մնաց արեւելքումն այնքան, որ նորա մօր մահուան գոյժը ստիպեց նորան, իւր աշխարհին ապահովութեան համար, դէպի հայրենիքը արտորայու :

Բացի այս եօթը արշաւանքէն, այլ ևս երկու արշաւանք կազմուեցան, բայց և նոքա ոչինչ թեթեւութիւն չը հասուցին քրիստոնեաներին և ինքեանք ձեռնարկողքը չը հասան իրանց սրտի ըղձին :

Ահա այսպէս էր սկիզբը և վախճանը իննը անգամ ձեռնարկուած խաչակրաց արշաւանքներին : Այս համառօտ պատմութենիցն մենք ալն յանդիման տեսնում ենք, որ գլխաւոր նպատակը (սուրբ երկրի ազատութիւնը), որի համար

երկու հարիւր տարուայ ընթացքում քրիստոնեայք լարել էին իւեանց բոլոր նիւթական և բորոյական ոյժը, այդքան մեծամեծ զոհեր և կորուստներ էին արել, անհասանելի մնաց. բայց դորա փոխարէն, այդ ձեռնարկութիւններէցը մարդկութիւնը ունեցաւ այնպիսի ապահովօգուտներ, որք ամենեւին խաչակրաց առաջնորդների և ոչ արշաւանքը զրդողների մըտքերից չէին անցնել: Սուտ չէ, յընթացս երկու հարիւր տարուան այդ ձախողակ մարտերի մէջ Եւրոպան իւր առողջ գաւաիններից տասը միլիոն հոգի կորուց. բայց այդ կորուստը մի գոհ էր, որ մարդկութիւնը պիտի բերէր յանուն քաղաքակրթութեան: խաչակրաց արշաւանքը, զիստականի ասածով, բարբարոսութեան դէպի քաղաքակրթութիւնը դիմելն էր:

Եւրոպիոս, կամ առաւել ճիշդ կրլինի, եթէ ասենք, մարդկութեան քաղած օգուտները, այս մարտերից, սոքա էին: Մարկական վիճակի վերջանալը. իշխանները յուսարով վերահաս արշաւանքի համար, դէպի արևելք, ամեն հարկաւոր պիտոյքը ձեռք բերելու, ազատեցին իրանց ստրուկներին: Օրէ օր բազմացաւ թիւը պէսպէս արածոնութիւններին, որն իրանց տէրերից ստանում էին ստրուկները, և ազատ մարդիկ դառնալով իրանց առաջուայ ստորանկեալ վիճակը թողնելով, լինում էին քաղաքաբնակք և ստանում էին պէսպէս իրաւունքներ: Մի ապետութեան զարգանալը. ինքեանք թագաւորները առաւել ոյժ և զօրութիւն ստացան և նոցա պատիւը և իրաւունքը, որ առաջները շատ արհամարհած և ոտնհարած էին, այժմ բարձրացան հպատակների աչքում: Ժողովը դի զարգացումն մտաւոր. վերջապէս փոփոխուեցան ժողովրդի բարքը, սովորութիւնքը և բարեքեցաւ նորա կենցաղը. սորա անհրաժեշտ պատճառը պէտք է համարել նորա յաճախ երթևեկութիւնը դէպի Արևելք: ձարտաբարուեստութիւնը ստացաւ նոր ոյժ, և զարգացումն, երկրագործութիւնը և առուտուրը ծաղկեցան բարգաւաճեցան այն յարատե հաղորդակցութենից, որ արևմտեցիք ունեցան արևելքոց հետ, որոնք մինչև այն ժամանակ միմեանց անունն անգամ չէին լսել: Այնուհետեւ, շատ Եւրոպացի ազգեր ինքներն էին չուում դէպի Ասիա և ստանում

էին Հնչկաստանի գեղեցիկ կերպասները (Ճոթ) և պէսպէս համեմունքը, որն առաջները Վենետիկեաց և Գենուացոց միջնորդութեամբն էին ձեռք բերում: Յւրոպայիք ճանաչեցան նաւագնացութեան օգուտը և կարևորութիւնը. վաճառականք սկիզբն արին վաճառաշահական նաւեր շինելու և ծովերի վրայ մանացնելու. ժողովուրդքը որ մինչև այն օր ինչպէս դառագեղի (ղ ա Ֆ ա ս) մէջ փակուած էին իրանց սահմաններովն և առանձնացած, օտարացած էին իրարէ, այժմ սկսան մէկ զմէիւ ճանաչելու, իրար հետ հաղութակցութիւն ունենալու և իրարէ օգուտ քաղելու. ժողովուրդքը ազգեր զարձան, նոցա թագաւորքը-հշար իշխանք ներքին երկպառակութիւնները գնալով ակարացան և սոսկաւացան. աւատական կառավարութիւնը կորուց իւր ոյժը. արեւելքի օղը և երկինքը մահաթոյն էր այդ առեւի զրութեան (ս ի ս թ է մ ա) համար:

Սուտ չէ՛, այս արշաւանքները յընթացս երկու հարիւր տարուան, շատ սերունդներ կոտորեցին թէ՛ արեւելիներից և թէ՛ արեւմացիներից. բայց այդ արտասուելի կորուստը չիմնաց ժողովուրդների համար առանց բարոյական և նշխարական օգտի. նորածին քաղաքակրթութիւնը լիովին վարձատրեյ մարդկան ազգին: Ո՛վ գիտէ, եթէ հաստատուն մնար աւատական կառավարութիւնը, մի՞թէ առաւել աղետալի կորուստների պատճառ չէր լինիլ և մի՞թէ սոսկաւ մարդազոհ կը պահանջէր մարդկան ազգէն:—

Մ. Մինաս/բեան.

ԶՈՍԻՄԵՍԱՆ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐԸ

Յունաց մէջ, թէ չոցա անկախ թագաւորութեամբն
 և թէ արտաքոյ սորա ամէն անգ, ուր միայն Յոյն կայ, մին-
 չե անգամ այն անդերումն էլ, ուր Յոյները այլազգ իշխան-
 ների ծանր լծի տակ ճնշվում են, ոչ մի անուն այնպէս քա-
 ջածանօթ և յայտնի չէ, ինչպէս Զոսիմաս եղբարց անուն-
 ները : Հազիւ թէ գտանի մի Յոյն, որնոր չգիտենայ, որ նոքա
 ոչ միայն իրենց մեծ հարստութիւնը, այլ և իրենց կեանքը
 նու իրենցին հայրենեաց, այսինքն ազգի օգտին : Այն Յոյները,
 որոնք այժմ այնքան ընտիր զրբեր և դպրոցներ ունին, որ կա-
 բող են ուրախանալ նոցա վերայ և պարծենալ նրանցով, չեն
 հաւատալ, թէ նրանց ասես, թէ նոր է անցած այն թշուառ
 ժամանակը, երբ նոցա հայրերը, իրենց նախնեաց լիզուն չըմո-
 ռանալու համար ստիպուած էին այն լեզուի քերականութիւնը
 անգամ արտադրել : Պատուաստա անթնացւոյ իր Նիցիկըպետիա
 գիրքը տպել տալը, Յոյները համարում էին ազգի համար մեծ
 բարերարութիւն ու ազգային հարստութիւն, որովհետեւ այս
 գրքի միակ գրքի օշնութեամբ Յոյն երկրասօրդներն այն
 ժամանակ կարող էին փոքր ի շատէ, թէ և վեր ի վերոյ՝ ծա-
 նօթանալ իրենց նախնեաց մատենագրութեանց հետ : Եղբարք
 Զոսիմասք իրենց մեծ հարստութեամբ, աւելի ևս իրենց հայ-
 րենասիրութեամբ պատճառ դարձան գիտութեանց վերած-
 նութեան իրենց ազգակցաց մէջ : Հազարաւոր զրբեր տպել
 տուին, որոնք ճիշդաբար բաժանում էին ամենայն կարօտեալ-
 ներին, դպրոցներ բաց արին իրենց ծախսով, բազմաթիւ Յոյն
 մանուկների կրթութիւն ու ուսումն տուին և ուրիշ շատ
 բարեգործութիւններ արին իրենց հայրենեաց օգտի համար :

Զոսիմեաներից վերջին եղբայրը՝ Նիկողայոս վախճանեցաւ
 Նիժնի Նովգորոտում 1842 ին : Նա իր մեծագումար կայքը

կտակեց բոլորը շարժողներին, աղքատանոցներին, աղքատներին, կարօտեալներին և յօգուտ Նանինայի, Պատմասի, Մոսկվայի և Նիժնի-Նովգորոդի Յոյն հասարակութեանց աղքատ աղջկանց, որ սրանց կրթեն ու նոցա աղագայն ապահովայնեն :

Ահա այս ընտանեաց համառօտ պատմութիւնը կամենում եմ այժմ հաղորդել մեր աղգայնոցը բարի օրինակի համար :

Զօսիմեան վեց եղբայրները Յովհաննէս, Թէօդոսիոս, Անտոնոս, Նիկողայոս, Զոյիս և Միքայէլ ծնան անցեալ դարու կէսին Նալիրոսի Կանինա քաղաքում : Նոցա բարեպաշտ Աստուածատէր, եռանդոտ և հայրենասէր հայրն էր վաճառական : Սա ի սկզբանէ սխալ աշխատիլ իր ունեցած և այլ առաքինի որակութեանց սերմեր ցանել իր որդեաց սրտերի մէջ, տալով նրանց ազատ և բուն յունական կրթութիւն, որով և Զոսիմեանք յափշտակված և ոգևորած մնացին իրենց բոլոր կեանքը մի նպատակաւ միայն, այն է օգտակար լինել իրենց խղճուկ հայրենեաց և ազգին : Եանինա (Եանեայ) քաղաքում ի վաղուց հեռէ բնակում էին հարուստ Յոյներ, որոնք միշտ ցոյց էին տալիս իրենց սէրը լուսաւորութեան և գիտութեանց ու առաւելապէս ջերմեռանդութեամբ հսկում էին երկու բանի վերայ, նախ հաւատոյ և ապա իրենց լեզուի վերայ : Տասն և ութերորդ դարումն, երբ բոլոր հին Յունաստանի երկիրներումն ոչինչ չէր նշմարվում բացի աւերակներից, նորա հին հայակապութեան ցաւելի մնացորդներից և թշուառ վիճակից այն Յոյների, որոնք այն տեղ բնակում էին, Նանինայի Յոյները սկսել էին արդէն զբաղանական և առևտրական կապակցութիւններ խոտլից, Ֆրանսիոյ, Գերմանիոյ և Ռուսաստանի հետ ու այն դարու վերջերումն ունէին արդէն երկու ընտիր դպրոցներ, որոնց մէջ հիմնաւորապէս լինում էին դասասացութիւնք փիլիսոփայութեան և մաթիմատիքական գիտութեանց : Այս դպրոցներից առաջինի հիմնարկին էր 1690 Մանոս Գիումա և երկրորդինը 1793 ին Զոյիս Կոստանդինոս Կապլանիս, որնոր իր նուէրները և բարերարութիւնները իր աղգակցաց օգտի համար այնպիսի ջերմեռանդութեամբ և առատաձեռնութեամբ անում էր, որ 1809 ին Մոսկվայի մէջ առան-

ձին գիրք տպուեցաւ, որ պարունակում է իր մէջ նոյա նը-
կարագրութիւնները, ու ինքն էլ Յունաց ազգի բարերարների
շարքումն առաջինը համարվեցաւ : Երկու դպրոցներն էլ ու-
նէին մասենագարան և մինն մինչև անգամ բնագիտական
թանգարան էլ : Դրամագլուխը, որի շահով կառավարվում էր
Գիումայի դպրոցը, դրած էր Վենետիկ դրամատան մէջ. բայց
երբ այս հասարակապետութիւնը քանդվեցաւ և այն դրա-
մագլուխը կորաւ, Ջոսիմեան եղբայրք յանձն առին կանգնել
նորա անդ մի նոր ուսումնարան իրենց ծախսով :

Դեռ երկատասարկութեան ժամանակ նոքա իրենց հայրե-
նիքը թողին. Յովհաննէսը, Մնաստասիսը, Նիկողայոսը և Ջո-
յիսը անցան Ռուսաստան, իսկ Թէոդոսիոսը և Միքայէլը գը-
նացին Վիլնոնայ : Վեց եղբայրները ամենքն էլ նուիրեցին ի-
րենց վաճառականութեան և նախախնամութիւնը օրհնեց նո-
ցա ձեռնարկութիւնները և պսակեց մեծ յաջողութեամբ նո-
ցա աշխատանքը և բարի նպատակը :

Յովհաննէսը, որնոր 1786 ին. Նեմի-Նովգորոդումն մե-
ռաւ, և Թէոդոսի մահից յետ 1793 ին. մնացած չորս եղ-
բայրները վճռեցին իրենց առևտրական ասպարէզը թողնել և
այնուհետև ապրել միայն իրենց հայրենեաց օգտի համար :
Ոմանք հաստատում են, թէ սոքա տեսանելով իրենց ազգի
թշուառ վիճակը, իրենց մէջ ուխտ են դնում, որ ամենքն էլ
առանց ամուսնութեան մնան ու իրենց բոլոր հարստութիւնը,
որնոր բաղկանում էր մի քանի միլլիոն ռուբլի արծաթից,
գործածեն, թէ իրենց ազգակցաց բարօրութեան և լուսաւո-
րութեան համար և թէ այն երկրի բնակչաց օգտի հա-
մար, որոնց հիւրասիրութիւնը իրենք վայելել էին : Եւ յիրաւի
Ջոսիմեան բոլոր եղբայրներն էլ մնացին անիին ու վարեցին հա-
մեսաւ, պարկեշտ և բաշեգործութեամբ լի կեանք, որնոր հաւու-
տարմութեամբ, արդարութեամբ նու իրեցին իրենց ազգի օգտին :
Ամենից առաջ իրենց ու շաղրութիւնը դարձուցին ինչպէս վերևը
յիշեցինք, Նանիւնայի ուսումնարանի վերայ, որի ապահովութեան
համար բաւականին նշանաւոր դրամաշուխ որոշեցին : Արա-
նից յետոյ սկսան աշխատել ամենայն եղանակաւ գիտութեանց
հմուտութիւն տարածել իրենց ազգի մէջ, ու նորա գիտնա-

կան ու ուսումնական անշամեց աշխատասիրութիւնները իրենց ծախսով ապիւլ տալ : Նոյա ծախսով ապագրած, թէ հին և թէ նոր մասնեալ բաց աշխատասիրութիւնների թիւը այնքան մեծ է, որ շատերին անհաւատալի կ'ընեն : Նոքա այն իրենց ապագրած գրքերը բոլորն էլ ճիսաբար ընծայում էին դպրոցներին և կարօտեալներին : Եւրոպայի մէջ ոչ մի Յունարէն գիրք չէր սովորում սրի լոյս ընծայվելու նոքա մասնակից չլինէին որ և իցէ եղանակաւ :

Նոյա ջանքով և աշխատութեամբ ստացաւ այժմեան Յունաց լեզուն իրեն կանոնաւորութիւնը և քաղցրութիւնը : Երբ այս ներկայ դարու սկզբին Յունաց անգղի ուսումնականաց մէջ լեզուի և նորա կանոնաւորութեան մասին ծագեցան շատ տարաձայնութիւններ, Զոսիմեան եղբայրները դարձան իրենց անգղիացի անունով անձին, որնոր Պարիզում էր կենում և այն ժամանակ առաջին յունաբանն էր և գիտնականը իր ազգի մէջ և խնդրեցին նրանից խոհուրդ և միջոցներ յիշեալ տարաձայնութիւնները ջնջելու ազգի միջից : Այն ժամանակ այս արժանայիշատակ գիտնական անձն հրաւիրեց նրանց, որ իրեն օգնեն ապիւլ տալու « չեղեական Մատենադարանը » և նոքա ուրախութեամբ յանձն առին այս հրաւերը : Կոպայիսը, Յունաց հին մատենադարութիւնները ապիւլ տալիս Զոսիմեանց ծախսով նոյա յաւաքաբանութիւններումն յայտնեց իր կ'ործիքները, Յունաց աշխարհիկ լեզուի կանոնաց և ուղղագրութեան մասին, որով շատ օժանդակ և զաւ Յունաց նոր գրականական լեզուի կազմութեանը, յառաջադիմութեան և յիշեալ տարաձայնութեանց վերջանալուն ազգի միջից :

Նոյնպէս մեծաւ ջերմեանդութեամբ մասնակից էին լինում Զոսիմեանք եկեղեցիներ կանոնաւոր, նրանց բարեխորհութեամբ զարդարելուն աւելի Յանինոյի, Եպիբոսի մէջ և Բուսաստանումն ու ամէն կերպով աշխատում էին լքցնել քրքրատունից կարօտութիւնները եկեղեցւոյ կողմանէ :

Առ հասարակ այս յիշատի ազդասէր եղբայրները անխոնջ աշխատում էին իրենց անգղի բարոյական յառաջադիմութեան վերայ : Հիմնում էին վարժատուններ, որոնք ազա-

Հովացնումէին դրամագլխով . վարձումէին լաւ ուսուցիչներ գիտութիւն և բարոյականութիւն տարածելու համար իրենց ազգին մէջ, խեղճ և որբ մանկանց իրենց ծախսով ուսումն և կրթութիւն էին տալի . ամէն տարի առատ դրամէին խրուում Եանինայի աղքատանոցին, հիւանդանոցին և բանտարգեանների համար, աղքատ աղջկանց կրթութիւն էին տալիս և նոցա ապագայն ապահովացնում լաւ ամուսնութեամբ, ջանք էին անում իրենց ազգը բարոյականութեան, ազգութեան և հաւատի մէջ հաստատել, տարածելով նորա մէջ սուրբ գիրքը և սորա գիտութիւնը :

Յոնիական եօթն կղզիների կառավարութիւնը կամենալով պատուել Միքայէլ Զոսիմասին, որնոր նորա հիւպատոսն էր Ղիվոռնոյումն և որնոր նրան և յոնիական կղզւոյ Յոյներին շատ ծառայութիւններ արաւ, ընդունեց բոլոր Զոսիմեան եղբայրներուն իրենց ազգին արած բարերարութեանց համար իւր ազնուականաց ծերակոյտի մէջ անդամներ 1804 ին, որ ցոյց տայ սրանով իր երախտագիտութիւնը և յարգանքը դէպի այս յիշուի ազգասէր անձները :

Առանց մանրամասնաբար ցուցանելու այստեղ այն ամենայն բարերարութիւնները, որոնք Զոսիմեան եղբայրները արին իրենց ազգին, համառօտաբար այստեղ խօսենք միայն այն գործոց վրայ, որոնք գործեցին Զոյիա և Նիկողայոս, որոնք Անաստասիոսի մահէից յետ 1805 ին և Միքայէլի վախճանելից յետոյ 1809 ին . մնացին ժառանգներ իրենց բոլոր կարողութեանց և որոնց վրայ աւելի ճիշդ տեղեկութիւններ կան մնացած :

Երբ Մոսկովումն բացուեցաւ մի վաճառականութեան ճեմարան Զոյիա որոշեց 50,000 մանէթ դրամագլուխ, որ սորա շահով նոյն դպրոցի մէջ պահվի Յունաց լեզուի դասատու և կարևոր գրեանք հոգացումն ուսանողաց համար :

Մոսկվայի համալսարանին ընծայեց նա մի տուն և բաւականին ընդարձակ այգիի տեղ արուարձանումն, որ այն տեղ աստղաբաշխական դիտանոց շինուի . իսկ կայսերական գիտութեանց ճեմարանին նուիրեց աւելի քան 6000 մանէթ, որ տպագրեն նոյն ճեմարանին բնագիտական գիտողութիւնները երկու հատորներում նկարազարդ :

Մոսկվայի կրթարանը (գիմնազեան) ստացաւ Զոյխից 12,000 մանէթ, որ այս գումարի շահով նոյն դպրոցումն լինի Յունաց լեզուի դասատուութիւն. նոյնպէս էլ բժշկական ճեմարանը անրեկան որոշեալ գումար էր ստանաւ Յոյն լեզուի ուսուցիչ վարձելու համար : Մոսկվայի բոլոր դպրոցներն էլ ստացան նուէր այն ամէն գրքերը, որոնք տպագրվել էին Զոսիմեանց ծախսով :

Մոսկվայի մէջ բանտարգելաց համար նա նուիրեց մի անգամ 6000 մանէթ :

Զոյխը ինքն ունէր ընտիր թանգարան հին գրամների և ուրիշ շատ ծանրադիւն բաների, որոնց մէջ նշանաւոր էր մի մեծ մարգարիտ, որնոր գուցէ ամենամեծն էր երկրիս երեսին, և որոյ նկարադրութիւնը Ֆրանսերէն և Ռսերէն լեզուներով տրպած գորով արդէն շատերին յայտնի է : Այսքան բարեգործութիւններով Ռուսաստանի մէջ Զոյխը շահեցաւ այս հըզօր անթութեան համակրութիւնը յօգուտ իր հայրենեաց :

Զնայելով իր մեծ հարստութեան Զոյիս Զոսիմասը խիստ առանձնական կեանք էր վարում : Նա կեննում էր Յունաց վանքումն Մոսկվայի մէջ, ուր միայն իր մի քանի ուսումնական և գիտնական բարեկամաց հետ ժամանակ էր անկացնում և ամէն օտարականի, մանաւանդ իր ազգից, ուրախութեամբ և սիրով ընդունելութիւն էր անում : Այս առանձնութեան բնակարանի մէջ քանի քանի բարի խորհուրդներ խորհեցան և քանի քանի մեծահոգութեան և բարերարութեան գործքեր գործվեցան : Զոյիս անթիւ օգտաւէտ գրեանց տպագրութեանց մասնակից եղաւ. շարունակ թղթակցութիւն էր անում Ներսիսի շատ գիտնական անձանց հետ և միշտ աշխատում էր հարստացնել իր թանգարանը նոր առարկաներով, ոչ ինչպէս մի ժլատ անձն, որնոր աշխատում է ժողովել արծաթ և ոսկի իր ազահութիւնը : յագեցնելու համար, այլ իբրեւ մտածող և լուսաւորեալ բարերար մարդկութեան ջանք էր անում ամէն բան յառաջացնել յօգուտ իր հայրենեաց : Հասկանալի է, որ այս ամէնը անում էր համաձայնութեամբ իր երկու եղբայրների՝ Անատասիոսի և Նիկողայոսի, որոնք շա-

բունակաբար Ռուսաստանի Նիժնի-Նովգորոդ քաղաքումը բընակում էին :

Աղէքսանդր Ա կայսրը պատուեց Զոյիսին, նորա բարեգործութեանց և առաքինութեանց համար, պարգևելով նրան զանազան շքանշաններ, և շատ զիանական ընկերութիւններ նրան իրենց անդամ ընդունեցին : Երբ օգոստոսի 29 ին 1827 ին Զոյիս մեռաւ, անթիւ անձինք մանաւանդ ուսանողներ, որոնք նորա բարերարութիւնները վայելել էին պատուեցին նորա յիշատակը ուղեկից լինելով նորա մարմնոյն մինչև իր հանգստեան տեղը :

Նիկողայոս, որնոր իր եղբայրներից ամէնից երկար ապրեցաւ, շարունակեց և կատարեց նոցա բարի նպատակները յօգուտ իւր ազգի, ազնուութեամբ և առատաձեռնութեամբ : Վերոյիշեալ վաճառականական ճեմարանին ընծայեց նա աւելի քան 90.000 մանէթ, այն տեղի որբանոցին տուեց 20, 000 մանէթ, որ սորա տոկոսիքը ամէն տարի բաժանալի Մոսկվայի մէջ գտնուող խեղճ Զոյն ընտանեաց և Մոսկվայի Յուսաց վանքին նուիրեց 10.000 մանէթ : Սա վերջացրեց իր եղբորից սկսած ապագրութիւնը Զոյն-Ռուս բառգրքի չորս հատորներում և այն թանգարանը հին զբաղաց և ուրիշ ընտիր բաներով, որ ժողովել էր իր եղբայրը, ուղարկեց Աթէնք ու մեծ ջանքով աշխատեց զլուխ բերել հիմնարկութիւնը ազգային զբամաստան (բանկ), որի համար 300 բաժնորդ ինքն ստորագրուեցաւ : Նիկողայոս Զոսիմասի կտակը պարունակում էր իր մէջ միայն բարեգործութիւններ, որոնց մեծ մասը էր լուսաւորութիւն և գիտութիւն տարածելու համար իր ազգի մէջ, դպրոցներ հիմնելով իր հայրենիքում, որոնք և էին իսկ ամենասիրելի առարկաները նորա միւս եղբայրների էլ, որոնք իրենց ուշադրութեան մեծ մասը իրենց կենդանութեան ժամանակ զարճրած ունէին դոցա վերայ : 1842 ին երբ Նիկողայոս Զոսիմեանը վախճանեցաւ, Աթէնքի մէջ մեծ հանդէսով նորա հոգեհանգիստը կատարվեցաւ, ուր երևելի զիանական և ճարտասան կոնստանդինոս Ոյիոնովս քահանայն դամբանական ճառ խօսեց, նորա վերայ իբրև Յունաստանի և բոլոր Յունաց ազգի ամենամեծ բարերարի յիշատակի համար, և

Յունաստանի կառավարութիւնը ի պատիւ Զոսիմեան եղբարց կարգադրեց, որ Համալսարանը Աթէնքի ձեմարանը և Յունաստանի միւս բոլոր դպրոցներն էլ երեք օր սուգ պահեն նոցա համար :

Աւելորդ չենք համարում այստեղ յիշել նմանապէս, որ Զոսիմեանք ունէին երեք քոյրեր էլ, որոնք իրենց բոլոր ժառանգութիւնը, որ թողել էր նրանց իրենց Թէոդոսիոս եղբայրը, ի գործ դրին իրենց մայրենի քաղաքի դպրոցների և եկեղեցիների վերայ և նրանցից մէկը Զոյի, որնոր դեռ մատաղահաս զրկվեցաւ իր ամուսինից, երկար ժամանակ ապրեցաւ Յանինայի մէջ իբրև այրի առաքինական վարքով, աղքատներն հաղցներով և կերակրելով ու իր եղբարց շատ բարեգործութեանց պատճառը դառնալով :

Յիշատակ արդարոց օրհնութեամբ եղիցի :

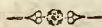
Ահա մեր կարծիքով յիրաւի ազգասէր անձինք. սոքա բարձր են քան թէ շատ իշխաններ և մեծամեծներ : Նրանի թէ նախախնամութիւնը խղճար մեր ազգին էլ ու նրան ուղորմելով շնչէր այս ազնիւ եղբարց ոգին մեր ազգայնոց մէջ էլ : Այն ժամանակ արդարեւ երանելի կլինէր մեր ազգն էլ, յառաջագէտ ամենայն ասպարիզումն ու կարող էր յուսալ արագապէս մտնելալու այն բարձր նպատակին, դէպի որը դիմում է բոլոր մարդկութիւնը : Նրանի ուղորմէր Տէրը մեզ, շնչելով Զոսիմեանց ոգին մեր իշխանաց և մեծամեծաց մէջ, որ սոքա նոցա գործոց հետեւելով յիրաւի իրենց ազգասիրական և առաքինական ընթացքով արժանի լինէին վերաբերութեամբ առ ազգը կրել այն պատուանունը, որ սոքա փոխանակ իրենց ծագմամբ պարծելու ու սրանով յարդ և պատիւ պահանջելու ազգից, իրենց առաքինութիւններով ստիպէին ազգը երախտագիտութիւնից յարգել իրենց : Բայց ցաւելով պէտք է, ասենք, որ այժմ սորա հակառակն ենք տեսնում : Մեր իշխանները ըստ մեծի մասին հանդիստ իրենց տեղերումն նստած, աշխատում են միայն իրենց աղցաւոր կեանքը ամենայն յարմարութեամբ անցուցանել, առանց իրենց որ և իցէ մասնաւոր աշխատանք տալու և փոքրիկ ինչ զո-

հելու յօգուտ ազգին և եկեղեցւոյ : Որչափ ցանկալի էր մեզ
և սիրելի տեսնել մեր իշխաններուն առաքինական, ազգա-
սիրական և բարեպաշտական գործերով զարդարած : որչափ
ուրախութիւն կ'առաճառէր մեզ նրանցմով պարծել կարողա-
նալը ու նրանց երախտագէտ սրտից յարդելը : Որչափ մխի-
թարութիւն պէտք է լինէր ժողովրդեան համար, եթէ որ այն
անձինք, որոնց պապերը երբեմն ազգին զլուխն ու առաջնորդ-
ներն են եղել դէպի բարին, դարձել էին նորա ուղեցոյցը դէ-
պի կատարելութիւն և բարօրութիւն : Բայց ամառս, որ այս
այսպէս չէ, այլ նոցա մէջ մեծ մասը փոխանակ առաջնոր-
դելու նրան դէպի բարին և լաւն շատ անդամ արդելք է
լինում սրան, աշխատելով ի գուր սեղնել և կասկածաւոր ե-
րեւցնել նորա առաջին այն անձանց էլ, որոնք յիրաւի իրենց
կարողութեան չափ ջանք են դնում ազգային հոգեւոր յա-
ռաջադիմութեան համար : Այն մեծամեծները գուցէ չեն
մտածում, որ այդ կարողանալու չեն զլուս բերել այս ժա-
մանակիս, երբ ամենայն բան հրաւիրում է մարդոց առաջ եր-
թալ : Եթէ դարձնենք աչքերս մեր հարուստների վերայ, նոյն
անմխիթարելի երեւոյթը պէտք է ներկայանայ մեզ : Կրկնում եմ
էլ իւրանի ողորմէր մեզ Աստուած տալով մեր հարուստներին
Ջոսիմեանց ոգին, որ նոքա իրենց մարմինը շուայութեամբ և
մեծածախ զբօսանքներով զուարճացնելու և պարարելու հետ
յիշէին, որ իրենց հողին էլ կերակուր և զբօսանք է պահան-
ջում, որ նոքա իրենց մարմինը թանկագին դիպակներով զար-
դարելու հետ, հողային իրենց հողիներն էլ բարեգործական
և առաքինական գործերով ծաղկեցնել : Թող յիշեն մեր յար-
գոյ հարուստները, որ մարդուս նման ազնիւ և Աստուծոյ
պատկերով ստեղծած արարածը միայն այս անցաւոր աշխար-
հիս համար չէ, ուստի և իւրեանց պարտք համարին հար-
թել իրենց ճանապարհը դէպի այն երջանիկ ապագայ կեանքը
բարեգործութիւններով և առաքինական ընթացքով յօգուտ
ազգիս և եկեղեցւոյ և այն ժամանակ Աստուծոյ օրհնութիւնն
էլ անպակաս կ'լինի նրանցից ամէն ձեռնարկութիւններում :
Թող մեր ուսումնական և բանխմաց եղբայներն էլ չլուսա-
հատին և անխիւններումն ժողոված իրենց ազգի վեճակը ող-

բալով չանցկացնեն իրենց օրերը, այլ հաստատուն յուսով Աստուծոյ վերայ այն ազնիւ եղբարց նման գործ կատարեն ազգի և եկեղեցւոյ օգտի համար աներկիւղութեամբ, որովհետեւ ուր Աստուծոյ գորութիւնն է, այն տեղ կասկած չկայ ոչ մէկ կողմից : Խնդրում ենք մեր պարկիշտ ու փափկասուն Հայ օրիորդներին և կանանց էլ, որ դարձնեն իրենց ուշադրութիւնը վերոյիշեալ ազնիւ քոյրերի չափաւորութեան և առաքինութեան վերայ, ու նրանց նման դարդարել իրենց քնքոյշ սրտերը ու հոգիները հոգեւոր վարդերով, որ թողած իրենց ջուրհանութիւնը աշխատին իրենց առաքինութիւններով զարմացնել ուրիշներին, օգնելով որբերին, հոգալով խեղճ Հայազգի օրիորդների կրթութեան և բարօրութեան համար :

Յոյս ունիմք որ մեր Հայազգի հասարակութիւնը ներդրամաւորութեամբ և բարեարտութեամբ ընդունէ այս իմ քանի մի համառօտ խօսքերս, որովհետեւ ժիյաւելլուածոյ սրտի խօսի բերան մարդոյ : Քուսամ ժամանակով պատիւ ունենալ մանրամասնաբար խօսելու այս մասին մեր յարգոյ Հայ հասարակութեան անդամաց հետ :

Պ. Ս. .

ՍԷՆԱՍԻ ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ ՍԿՋԵՆԱՌՈՐՈՒԹԻԻՆԸ

ԵՒ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԻԻՆԸ

Богаты мы едва изъ колыбели,

Ошпѣками отцовъ и позднимъ имъ умомъ.

Աերմ.

(Նոր Նախընկանցներուն)

ԸՆԾԱՅ

Հանդուցեալ Ներսէս Կաթողիկոսն, Հայտտանեալց Եկեղեցւոյս իրաւանցը քաջ պաշտպանը, Ընչասէր, ազդադաւ և դատարկապօրտ առաջնորդաց ահարկու որսորդը, ցանկալով Լովկա բնակող Հայոց համար ուսեալ հոգեւորականներ, վարժապետներ պատրաստել, հանել մէկ խօսքով ազդային ուսումնարանել, սխուշ նոցա մէջ, Վրաստանի Թիֆլիզ մայրաքաղաքին մէջ, ուր Ռուս սխաբնակ Հայոց բազմութեան կեդրոնն է, Կարող մը հաստատեց,

որ իր անունով ալ ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ ըսուեցաւ : Այս Դպրոցը պահելու համար մոմովաճառութեան և ուխտատեղեաց արդիւնքը կապած է սյղիներ, խանութներ, ընծայած են բարեպաշտ անձինքներէ, որոնց եկամուտքովը վարժարանը կ'աֆուէ : Բաց յայսմանէ՝ ազգասէր անձինք ժամանակ ժամանակ զրամական նուէրքներ և ընծայարեւութիւններ ըրեր են և կընեն : Ուրեմն՝ այս Դպրոցը միջոցի կողմանէ Հայոց հարուստ վարժարաններուն կարգը կընկնի : Այլ ամենայն վարժարան որ միջոց, զրամադլուխ ունի, միշտ կրնայ ծաղկիլ ու առաջ ելլալ : Ներսիսեան ըսուած Դպրոցը* այսքան աղբիւրներու տէր ըլլալով՝ ինչ բան յառաջացուց, հանեց մը ուսեալ քահանաներ, աշխարհական անձինք, վարժապետներ, ունեյալ մը իր վեճակի մէջ դանուած քաղաքներուն վերայ մէկ արդիւնք մը : Ո՛չինչ, դարձեալ այդ քաղաքները կ'հոլուեն առաջուան պէս Հայերէն չղիացող տգէտ, կոպիտ քահանաներ, որ ժողովրդին առաւել անկարգութեանը պատճառ կըլլան քան թէ բարեկարգութեանը. դարձեալ վարժարանները երեսի վրայ ձրգած, դարձեալ Հայերը հասարակաբար Վրացերէն կ'սօսին, տետրակ կնեն ու Վրացերէն զիր կրբեն : Այսպէս հանգուցեալ Ներսէս կ'աթողիկոսին բարի խորհուրդը անկատար մնաց :

Սղնախ քաղաքը Թիֆլիզէ վեճակին կ'առաջաճի. ուսկից սա հարիւր վերստի չափ հեռու կընկնի : Սղնախցիք, տեսնելով որ իրենց երեխաներ անուս, անկիրթ մնացեր են, և առաջնորդը բոլորովին հոգացողութիւն չընէր այս մասին, շատ տարակուսանքի մէջ կընկնին : Վերջապէս նոցա մէջէն-Թովմաս Նուպարեանց, Յովհաննէս Էնտկոլովեանց և Յարութիւն Հէքիմեանց ըսուած պատուական անձինքը, տեսնելով իրենց խնդիրը ու բողոքը առաջնորդին ղխմացը ոչինչ զօրութիւն չունին և պարապ կ'ըլլեն, ազգասիրական ոգով վառուած, առաւուան մէջ, սպասիկ տաքերուն մարդու մը չիմացուցած,

*) Վեհափառ կ'աթողիկոսին իմաստուն կայդալութեամբը այդ վարժարանին կառավարութիւնը յանձնուեցաւ նոր հոգարարձունքուն, որոնք ուսեալ, կրթեալ ժամանակիս երիտասարդներ են : Վարժարանը մէմը ազատ, հանդիստ շունչ տաւ, և Աստուծով, այսուհետեւ այն ընթացքը կ'առնու, ինչ ընթացք, որ նախասահմաներ էր անոր երեսելի չիմացիրը :

իրենց ծախքովը կելեն Եջմիածին կերթան՝ Սրբազան Կաթողիկոսին իրենց վիճակը յայտնելու : Ազգասէր հովուապետը շատ կուրախանայ անոնց դալուն, կզովէ նոցա ուսումնասիրութիւնը, կմխիթարէ նոցա ճամբուն քաջած նեղութեան մէջ, որովհետեւ գնացողներէն էրկու անձինք տաքերուն չդիմանալով կհիւանդանան, — կունդունէ նոցա խնդիրը և կպատրաստէ էրկու կոնդակ, մէկը՝ վիճակին առաջնորդին վրայ, որին մէջ յայտնելով Սղնախ քաղաքի վարժարանին հաստատուիլը, կհրամայէ այսպէս . . . «Ջարդիւնս ուխտաւեղեաց և մոմս վաճառութեան, որ մինչև յայսօր առաքեալ են 'ի հոգաբարձութիւնս Ներսիսեան Գալոցի՝ այսուհետեւ թողուլ 'ի գործադրութիւն Սղնախու ուսումնարանին առանց իրիք արդէլանաց, նոյնպէս և զնշանակեալ գումարն դրամոց, որ յաղազս մարդութեան որդւոյն քահանայից Սղնախու՝ մնացէ 'ի յիշեալ յուսումնարանն յօգուտ և 'ի պայծառութիւն Սկիզբեցոյս և ազգիս» . . . : Այս կերպով մէկ կոնդակ ալ Սղնախու հասարակութեանը վրայ, որով ծանուցանելով վարժարանին հաստատութիւնը, կկապէ նորա պահպանութեանը համար վերը և երաժ աղբիւրները :

Սրբազան Կաթողիկոսը այսպիսի գործովը Սղնախցիներուն սրտին մէջ երախտագիտութեան անմոռանալի կոթող մը իր համար տնկեց : Եթէ Աստուծով, Սղնախցիք ուսումով ծաղկին, պայծառանան, պարտական են այժմեան Սրբազան Կաթողիկոսին, որ իրենց համար մէկ նոր լուսաւորիչ մը էղաւ : Վերը յիշած իրեք անձինքը, երբոր իրենց վարժարանին հաստատութեան այս կոնդակը բերին, Սղնախցիներուն ուրախութիւնը չափ չունէր : Թէ երեխայ, թէ երիտասարդ, թէ այր և թէ կին — ամէնքը հաւասար այս ուրախութիւնը զգացին, կարծես թէ՝ վերկուրեան նոր լոյս մը իրենց համար ծագեցաւ : Այս միջոցին էկաւ այս տեղ ՏԵՐ ՄՈՎՍԵՍ ՍԱՅԱԹՆՈՎ, ըսուած քահանան, որ այս կոնդակին զօրութեանը համաձայն, կարգադրութիւն ընէ : Այս պատուական քահանան, սիրտը ուրախութեամբ լցուած կառնու թերթ մը թուղթ, և կսխի վարժարանին համար փող հաւաքելը բանը ինչ էրկնցունում, մէկ, երկու օրուան մէջ, եօթը հազար էն աւել փող կը

Ժողովէ : Այս պատուական քահանային խանութները քա-
լած ստորագրութիւն ժողոված ատենը, մէկ բարեպաշտ չու-
նեոր պառաւ մը, Ռէհան Տէր Սիմէօնեանց անունով, կտեսնէ
որ մարդիկ խուռն խուռն մէկ թղթի տակ բան մը կգրեն ու
փող կուտան, կհարցունէ, «Ի՞նչ է այդ» երբ կիմանայ որ վար-
ժատուն պիտի բացուի և անոր համար փող կժողուեն, իր
անձնէ խնայած, բերնէն կտրած, պահած տասը մանէ թ
փողը կհանէ կնուիրէ վարժատան* : Այսքան էր ահա Սղնախ-
ցիներուն լուսաւորութեան համար ցուցըցած ջերմեռան-
դութիւնը : Պատուական Տէր Մովսէս քահանան այդ իրեն
ազգասիրական գործին համար Սղնախցիներուն սրտին մէջ
անմոռանալի յիշատակ թողուց, և Սրբազան Կաթողիկոսէն
ալ արժանօրէն վարձատրուեցաւ :

Վարժարան բանալու օրը, որ 1860 Սեպտեմբերի 14-ին
էր, առաւօտը մեծ հանդիսով պատարագ մատուցին, սուրբ
պատարագէն վերջը՝ բազմութիւնը հանդէսով վարժարան մը-
տաւ, -օրհնեցին, և ի յիշատակ ՍՈՒՐԲ ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՒԹԱՐԳ-
ՄԱՆԶԻՆ, ըսուեցաւ նա Ս ա հ ա կ ե ա ն Վ ա Ր Ժ ա ր ա ն :
Այս այսպէս կատարելէն՝ բոլոր բազմութիւնը պատրաստուած
այս առթով սեղանի եկաւ, որ շատ փառաւոր կերպիւ պատ-
րաստած էր, մինչև անգամ օտարազգիներուն վրայ, որ հասա-
րակութենէն հրաուիրուած էին, զարմանք բերաւ : Գաւառա-
պետը սկսեց սեղանը Տէր Մովսէս քահանային կենաց խմելով
վերջացուց հասարակութեանը և Սրբազան Կաթողիկոսին
կենացը խմելով : Գաւառապետին այնքան սրտին լաւ թուե-
ցաւ Սղնախցիներուն այսպիսի ուսումնասիրութիւնը, որ իր
համակրութիւնը ևս նոցա այս բանին մէջ ցուցնել կամենա-
լով սեղանի վրայ նստած բազմութիւնը, որ հարիւրի չափ
էին, միւս օրը իր մօտ սեղանի հրաւիրեց :

Այսպէս ահա Սղնախցիք փառաւոր կերպիւ կատարեցին

*) Վարժատան եկամուտներուն կարգը կընկնի եւ այս աղբիւրը, եկեղեցիի
մը բակը հանդուցեալ մը թաղել կամեցող անձն պարտաւոր է անպատճառ ընել
յօդուտ վարժատան մէկ նշանաւոր դրամական նուէր մը, ինչպէս որ ըրաւ Լիւ-
նդեանց ըսուած պատուաւոր քաղաքացին, իր որդուն սուրբ Կարապետ, մայր
եկեղեցիին բակը թաղելու համար հաւել յանգի վարժատան :—

իրենց վարժարանին բացումը : Սղնախցիք այսպիսի անօրինակ ազդասիրական դործովը* զարմացուցին և ամօջուցին ևս, կարողեմ ըսել, բոլոր Ռուսաստան բնակող Հայոց : Սղնախցիք, կրսեմ, որ ամէնքը մէկ տեղ առած, - հազիւ թէ հազարէն աւել տուն կելեն :

Վարժարանը լաւ վարժապետներ և տեսուչ չունենալոյն պատճառաւ, տարիի մը չափ նեղութիւն քաշեց : Բայց վերջը Սղնախցիք վարժարանը ծաղկեցնելոյ համար վարժապետաց ռոճիկը աւելցուցին. և ցանկացան հինները փոխելով, լաւեր կարգել, և վարժարանը միշտ կարգով պահելու և առաջ տանելու համար ցանկացան մէկ տեսուչ ալ ունենալ. ուստի այս մտքով Թիֆլիզէ կան : Այս միջոցին ես Ներսիսայէն նոր դարձեր էի, և միտքս դրեր էի Փանսիօն ըսուած մասնաւոր վարժարան մը բանալ : Բայց որովհետեւ ես մէկ նոր մարդ մը էի Թիֆլիզեցւոց համար, հարկաւոր էր ինձ բաւական ժամանակ քաղաքին մէջ կենալ, որ կրնայի հասարակութեանը հետ ծանօթանալով, աշակերտներ ունենալ : Ուստի դիմացս բաւական դժուարութիւն կար : Այսու ամենայնիւ միտքս դրեր էի բանալ, յոյսս դնելով իմ դասակից ընկերներուս վըրայ, որոնք Թիֆլիզին այժմեան ծաղիկն են : Պատրաստեցի խնդիր և նոր բանալու վարժարանիս ցուցակը ու հազայ ֆըռաքս և ճերմակ ձեռնոցներս, գնացի արքունական վարժարանին վերատեսչին որ տամ խնդիրս : Պարոն վերատեսչին աղջկիւր դիմացս էլաւ ու ըսաց ինձ որ հայրը դործ ունի այժմ. ժամը մէկին երթամ : Ուստի այդ կերպարանքով բարեկամիս տունը ճաշի գնացի : Ճաշէն վերջը՝ վազեցի նոյն վերատեսչին տունը : Նայիմ, սրտոնը տունը չկայ. ո՛հ, բարկութիւնս վերջ չունէր, բանը վաղուան մնաց, մտածելով : Այդ օրն ալ տօն էր (օրը շաբաթ էր) : Կիրակի, երկու բարեկամներս ինձ իրենց մօտ կանչեցին ու ասացին որ Սղնախցիք իրենց վարժարանին համար տեսուչ մը կ'իրնտուն. լաւ ռոճիկ, բնա-

* Այս ազդասիրական դործին մասնակից եղան եւ Թիֆլիզցի աշխուականները եղբարք Մրզայալեանք, Երէհ հաբե-՝ մանէթ զոհելով յօգուտ վարժարան : Սղնախցիք այս պատուական պարոններուն հասարակութեան առջեւ, պարտք կ'ամարին երախտագէտ սրտով շնորհակալ ըլլալ :

էութիւն, վառելիք և կահ կարասիք ալ հետը կուտան, և յորդորեցին ինձ, որ անպատճառ այդ պաշտօնը յանձն առնուիմ։ Մէկ քանի օր մտածելէս վերջը՝ խօսք տուի և ասոր վրայ երկու երեք օր չանցաւ, ինչպէս Սընախցիներուն հետ պայման կապեցի մէկ տարով, ու ճամբայ ընկայ դէպ ի Սընախ հետ ալ վարժապետութեան գալով Յ. Ապովեան անունով մէկ պատուական երիտասարդ մը։ Վերջապէս և այդ պաշտօնը վրաս առածովս՝ իսկոյն առաջի բանս գասադիրքեր հոգալ էր, որին վարժարանը շատ կարօտ էր։ Յայտնեցի այս պահասութիւնը չորս պատուական հոգաբարձուներուն*, որոնք առաջարկութիւնս իսկոյն ընդունեցին։ Գրուեցաւ հարկաւոր գրեանց ցուցակը, որոնց գումարը ընդ ամէնը եօթը Հարիւր մանէ թի կհասնէր, և խրկուեցաւ Պօլիս Սըրընախցի պատուական և ազգասէր Շապրովեանց անունով մարդուն վրայ, որ մեծատուն ՊՊ. Միրզայովներուն դործակատարութեան համար բաւական տարի այնտեղ կնստի. և վերջը մէկ հարիւր մանէ թի ալ Ռուսոյ գրեանց ցուցակը գրուեցաւ, և խրկուեցաւ Թիֆլիզ զբքածախ Պ. Պեռնշթամի վրայ. ևս և վարժարանը երկու օրագրի գրուեցաւ. մէկն է «Կուռնի Հայոց աշխարհին», միւսն է «Журналъ Воспитанія родинѣи и пастаивниковъ» ըսուած օրագրերը։ Այսպէս ահա վարժարանին մէկ ամենահարկաւոր կարիքը հոգացուեցաւ։ Յետոյ ձեռք զարնուեցաւ վարժատան բարեկարգութեանը։ Ուսումը նշանակուեցաւ սկսուիլ առաւօտը ժամը 8-ին ու կտէ մինչև 12. և կէսօրէն, ժամը 2-էն մինչև 3-էն ³/₄ անցած։ Առաւօտը, աշակերտները դասէն առաջ մէկ ժամ պարտաւոր են առաջ գալու, որ դասերը սերտեն. և կէսօրին ժամը 1-ին։ Այս միջոցին վարժապետներ նոցա վրայ փոփոխ հսկո

*) Սոցա անունները այս են, պատուական քաղաքացի, սլարոնայք՝ Պօղոս Սափարեանը, Թովմաս ևս Ստեփան Մէլիք—Նուսպարեանը ևս Դաւիթ Յարութիւնեանը։ Առջա իրենց ունեցած վարժատան վրայ ինամատարութեամբ, ազդատիրութեամբ առ հասարակ ժողովրդին սիրտը զբաւած ունին։ Սոցամէն առաջինը վարժարանին ընծայեց հաշիւ գրութիւն, և է քաղաքին երեւելի հարուստներէն մէկը. ունի տարաշխարհի տուտուր. Մարսիկա, ուր սորս մէկ եղբայրը կնստի, կաշի և հոգիւ ըսուած աշխիւ վայտը կկտրէ։ Հոգաբարձուները Վեհափառ Կաթողիկոսին կոնդակին դօրութեամբ երկու տարին մէմը կփոխուն։

ղութիւն կրնեն : Երեք դասաւորուն նշանակուած է բանալ : Բայց առ այժմ բացուեր են երկուս՝ առաջին և երկրորդ դասաւորունները : Տեսչէն զատ վարժարանը ունի առ այժմ երկու վարժապետ . մէկը՝ Հայկաբանութեան և թուաբանութեան ուսուցիչ . և միւսը՝ Հայոց, Ռուսաց լեզուաց և երկեցողութեան : Սոքա երկուսն ալ լաւ ուսում առած երիտասարդ են, բարի վարքով և իրենց բանը գիտցող : ուստի թէ տեսչին և թէ հոգաբարձուներուն շատ սիրելի են : Սոքա իւրաքանչիւրին ուձիկն է երեք հարիւր ման է թ, սենեակ կահարասիք . տեսչինը ու թը հարիւր ման է թ, վառելիք և կահ կարասիք ալ : Աշակերտաց թիւը կհասնի մինչև ի 150 : Տղոց գիտութիւնը նշաններով չչափուիր, ուսումը կը տրուի ուսման համար, ուրիշ նպատակ նա չունի . աշակերտը դասը գիտէ, լաւ է իրեն համար, չգիտէ, գէշ է իրեն համար . միայն դաս գիտցողին ցուցակին մէջ ԶԳ. այսինքն չգիտէ, կնշանակեն, որ վարժապետը ստիպուի նրան միւս անգամ ալ հարցունել : Վարժապետը դասը սկսելէն առաջ մէմը՝ ցուցակին վրայ տղոց անունները կկարդայ, որ իմանայ սոքա ամէնքը է կամ են, թէ ոչ : Չեկողներուն ԶԳ. այսինքն չկայ, կնշանակեն, որ միտքը ըլլայ վարժապետին անոնց չգալուն պատճառն իմանան : Իր կամքով դասի չեկող տղան խրատ չընդունելէն վերջը՝ օրինաւոր պատիժ կտանայ : Այս բանին վրայ մասնաւորապէս ուշադրութիւն դարձուցած է, որ վարժապետաց աշխատանքը պարապ չելլէ : Վարժարանը բարեկարգութեան համար աշակերտաց ուսման պատշաճելի ամէնայն հարկաւոր բաները կհոգայ . թէ գիրք ըլլայ, թէ թուղթ, գրիչ, և այլն, վերջը նոյն ծնողքներէն անոնց փողը կժողովեն : Թէ Ռուսաց թէ Հայոց լեզուներ կուսուցանեն գործնական կերպով . աշակերտք արձակ կարդալ գրելէն վերջը՝ կը պարապին թարգմանութեան գրաբառէ աշխարհաբառ և աշխարհաբառէ գրաբառ . կտրվենան խօսքեր, դարձուածներ, — մէկ խօսքով այս երկու լեզուաց մէջ լեզուն լեզուի վրայ կը տրվենան : Հայոց պատմութեան մէջէն — կտրվենան միայն երևելի մարդոց վրայ, որոնք քիչ շատ Հայոց զարգացմանը պատճառ եղեր են : նախարարութեան սկիզբը, նշանակութիւն

նը, անոնց ժողովորդին և թագաւորին հետ ունեցած յարաբերութիւնը : Հայաստանին օգնւտ էր արդեօք այսպիսի նախարարութիւնը, և ասկից ի՞նչ հետեանք ծագեցաւ : Թէ որ թագաւոր մը միտքը դնէր, զորօրինակ, ինչպէս Վաղարշակին աւելի յարմար էր, վերցնել այս իշխանութիւնը, Հայաստանի վիճակը լաւ կըլլար, թէ ոչ : Հայաստանի լեռնոտ գիրքը ունեցաւ արդեօք ազդեցութիւն մը նոյա սկզբնաւորութեան վրայ, և այլն : Վարդանանց պատերազմը ի՞նչ մեծ խորհուրդ ունի թէ Հայոց և թէ մարդկութեան համար : Թէ որ մոլեռանդ Պարսիկները Հայերը զրադաշտական դէնը դարձնէին և անոնց հետ մէկ տեղ մէկ ահագին զօրութիւն մը կազմելով քայքայուած Յունաստանի վրայ վազելով տիրէին անոր, արդեօք այժմեան Նւրոպան մէկ ուրիշ վիճակը մը չէր ունենար, և Ասիան կերպարանափոխ չէր ըլլար. և այժմեան Հայերն ալ աշխարհիս վրայ կըլլային : Ինչո՞ւ Հայոց ազգը ընդհանուր պատմութեան մէջ տեղ չունի : Պատմութիւնը առհասարակ ո՞ր ազգերու վրայ կ'սօսի : Մէկ խօսքով մեծ ջան կըրուի նոյա յիշողութիւնը անուանելով չճանրացնել, այլ երբան կարելի է, Հայոց պատմութեան բուն իմաստը, եղէան, որ մեր քաղաքական կեանքը այնպէս կարճատև ըրաւ, ձգեց, հասկցնել, մտքերուն տեղ ընել : Այս առարկան աշակերտաց վրայ որպէս պարտք չդրուիր, որ անպատճառ սորվենան, այլ վարժապետը կ'պատմէ նոյա որպէս մէկ զբօսանք մը, որպէս մտքի մէկ կրթութիւն մը, որպէս մէկ նախապատրաստութիւն մը Հայոց պատմութեան ապագայ ժամանակին :

Հայեր, Սղնախցիներուն ցուցըցած ուսումնասիրութիւնը և ազգասիրութիւնը, երանի կըլլար, ունենա՞ր ձեր սրտին մէջ ալ արձագանդ :

Բարսեղ Աթամանեանց .

ՔԱՆԿԸՑԻ ԴԱԲԱՂ ՂԱՂՕԻ

ՄԱՍԼԱՍԹԸ :

Առաջ իս գիտիմ, կու հարցընեք թէ, էս ծվ է, վուր մէյդան է դուս էկի, իմքնիր է գըրում ու խալխին քարոզ է տալի : Իս, կուլի վուր ճանչընենաք էլ, Քախիլըցի Դարաղ Ղաղօն իմ, Հայ քրիստոնայ : Քսան տարի աւել է իս դարդու թին իմ անում, էնդով իմ ճարում իմ օրական ապրուստը : Առաջի Ասծու, վադ փեշակ չէր վաղ միր փեշակը էս տասը, տասնուհինգ տարի առաջ, ամա հիմի ջիղդդան ժամանակը փոխվել է, ամէն բանի լաղաթը գնացիլ է : Կաշեքը շինում իս վաղուցվայ հանգը, ամա էլ էն գինը չունէ, մուշտարին էլ խիստ սակաւ է : Օլոր մէ էրկու շաի կարօղութին ունէ, ուրիշ իրգըումը շինած կաշերեմէն է կարիլ տալի իր լափքը նիրը, միր խարաղներու նիխրն էլ խիստ կտարվեցաւ, նրանք էլ ին գանգատ անում : Մէնակ մինք չինք քեսատու թէնումը, ամէն համքար մինձէն ինչի պտտիլը շատ անմուշտարի ին, առուտուր չունին : Վուր ասիմ թէ, մէկը լաւ է, չէ, գիտի էլ մէ հարումն ին : Դրուստն ասիմ, ամէն օր ու ամէն սա հաթ սիրտս յիշ էի շուռ բերում միր տանը : Էհէնց էլ բան կուլն, վաղէլ էս փեշակով թաքաուրի պէս էի ապրում, հիմի կի, պղնի է Ասծուն, ինչըդայ պարտկերու ապին իմ ննդի, օղուշաղս պահելու համա : Մէկէլ կոնեմէն էլ էս միր կընդիքը ու ակցիլիքը խոմ դահլա ին տանում, էլ բարաքայ չին թողնում մարթու ջիբումը : Գանա էլ հարցընում ին իւրանց մարթկերանց հալ ու ախալը . . . փլանը, կօսէ, խաբարդա ունէ՝ իմ ակցիկան էլ պիտի՝, փլանը մախմուր քաթիբայ ունէ մարքրտով շարած չաղիլու կոճկըներով, իս էլ գուզկմ, կօսէ : Աղբաթընէրնիր, ասիս գըրանց . . . փլանն ու փստանը, վուր էտունք ին անում, հալբաթ մէճկըներուն

գալիս է, վուր անուամ ին. նրանց մարթիքը կարողութենի տէր ին. ի՞նչ ամու թ քան է նրանց համա էտունք : Վայ վուր միզպէս քէսիքնէրու կնդիքն էլ նրանցպէս ուզում ին վուտը ձրքի, ամա բաներուն փթուակ է գալի Վուր չու նիմ. ի՞նչ անիմ . . . խօմ չիմ կանայ մարթ սրպանի ու ձիր մախմուր քաթ իրէքը կարիլ պայ : Մի բողազը էս մի կընդիքն ին դուս կտրում : Ստում իս նրանց թէ, ա՛ կնիկ, քե սատու թ ին է, չունիմ . . . — «Է՛հ, կօսէ, Աստուծ օգորմած է, էսօր էական կուլի, էքուց բանըա կուաչօղվի» . . . Ուստութէ նուամը կի պակաս չին :

Իս մէ վուրթի ունիմ, կուլի հիմի տասնուինը տարեկան, աշիրա ունէի տըված, լաւ սորվում էր : Էս վիրչի ժուդն էլ գէմնազումը ուսում առաւ : Մի տանը մէ պատի նա է յիշ բերում իմ սիրտը ու խիթարում է ինձ իմ դարդուա վախտը . թէ չէ՛, թէ նա էլ չըլի, քու դուշմանը, ջուրը ննդնելու կուլի : Խփոր մի տանը խօսի է ննդնում մի փեշակի վրայ, վուրթիս ասում է, «մամի ջան, ձիզ մէ բան է պակաս, թէ էն էլ ունենաք, ձիր կաշիքն էլ ուրիշ օլքի ուստերու շինած կաշերմէն փիսը չի ըլի : Ուսումն է, մամի ջան, գիդութ ինն է, վուր մի ածկիրը բաց է անում ու ամէն լաւ բաներու ճամփէքը շհանց է տալի : Էն, ուրիշ իրգըքներումը միզպէս խօմ չին, վունցոր մի փեշաքարնիրը, վուր իրանց հինգ ան վեց տարեկան վուրթուն տանում ին դուքանը, փեշակ սորվեցնելու համա : Իժում ի՞նչ բանիր ին իմանում ու տեսնում էն էրեխէքը դուքներումը, վուրդի փիս փիս խօսկիր կայ գիփ դասի պէս սորվում ին ու ուրիշներուն էլ ասում ին : Նրանց հ'րն ու մէրը խիստ ուրախանում ին, վուր իրանց վուրթ ին ուշունցնիր է սորվի : Խրանք ի՞նչ գիդ ին մի փեշաքրնիրը, վուր իրանց վուրթ կերանցը ի՞նչ դաս դան . . . հայ, խոով կենայ իրանց գիդեցածն ու մարիփաթը իրանց գլխին : Ամա ուրիշ իրգըներու փեշաքրնիրը իրանց վուրթ կերանցը առաջ քանի պատիկ է, տալիս ին շկու, ուսում ին տալ տալի, սորվեցնիլ ին տալի դըրիլը, կարթալը, հէսաբը, իրանց հաւաի ու ուրիշ հարկաուր բանիր . իժում տալիս ին նրանց լաւ ուստաքար մարթ կերանցը, վուր նրանց մօդ փեշակ սորվին : Գանա՞

փեշակը կի սորվել չե ուզե՞ . . . Թէ չե ուզե՞, արեւ ինչե՞ միր
խարազի կարած լափչքնիրը՝ էլ չինք լաիղ անում: Ինչե՞ էն
վաղուցվայ չուրս բռնէրաուր տընէրումը էլ չինք կենում ու
վաղուցվայ պէս ապրում: Թէ սորվել չե ուզե՞, արեւ մէ դուք
էլ գործեցէ՛ք մահուդ, ատլաս, մախմուր, կլտաւ, գլասնիր կի-
սէեք, անտիկմոռէք . . . արեւ մէ դուք էլ շինեցէ՛ք էն մա-
շինէքը, վուր նրանք շինիլ ին ու շինում ին: Ինչե՞ մինք էլ չինք
մոգոնում էրկըթէ ճամիէք, պարախողնիր, Ֆոտոգրաֆիէք ու
տեղգրաֆնիր: Միր մէջը կի Աստուծ ցայ: Հէրը սորվեց-
նում է իրա փեշակը իր վուրթուն, վուրթ ին էլ իր գիղեցածը
սորվեցնում է իրա վուրթուն . . . ու էհէնցով ինչոր գիղա-
ցիլէ պապը, նրա թուռնիրն էլ նրամէն վուրց աւելի ին գի-
ղենում ու վուրց պակաս: Ա՛ւ ինչոր միր մամապապէքն
ին արի, մինք էլ էն պիտինք անի, կօսէ . . . Սրէ՛ք, մէ տեհ-
նինք ի՞նչ կու դուս գայ բանեմէն: Տեսնինք, դաբաղը ինչկը
ի՛վը կանայ նաղդի իր հուտած, փրթած կաշեքը
տեսնինք միր խարազը ինչկը ի՛վը կու ծախէ իրա ծուղէքը,
քօշեքը ու կոճկըներաուր ու քնթաուր լափչքնիրը
Հիմի էլ ի՞նչն է միր փեշաքներուն, էլի լաւ ին . . . Ասծով
հետտի վախտի կու հանդիբին դըրանք, վուր էլ մէ գրոշի բան
չը կաննան առուտուր անի: Էն վախտն էլ իրանց մամա-
պապի փեշակը չին թոյնի՞»

Դրուստն ասիմ, իմ վուրթու ասած խօսկիրը խիստ նըս-
տեցան իմ գլխումը դուրթ էլ վուր էնէնց է: Աճուրդի
էր միր վախտօքը ուսումը, ուսում չէ՛, զահրումար էր: Հախ
Ասծու, միր հէրն ու մէրը մէ տիրացուի մօդ կի սորվեցնիլ
կուտէին միգ, ամա վայ էն սորվելուն, ինչոր մինք սոր-
վում էինք: Ա՛յ վաղուցվայ աշիրոներու հալն ու հէքիաթը.
Չէր առուտեհան միր ուստի տունը պիտէինք աւելի, իժում
նրա ցըխուտ չէքմէքնիրը պիտէինք քերի, ջուր էինք բերի
Քրոնմէն, իժում ինչկէլ մութը միր ուստի շինած թանա-
քը պիտէինք ման ածի քուչա քուչա թէ, թանաք առէ՛ք,
թանաք առէ՛ք»: Ուստի կնեկը, թէ վուր բաղնիս գնալու կու-
լէր, մէ աշիրտին բոխէն շալակը կուտէր, մէկէլի ուսին էրե-
խին կու նստեցնէր. իժում լըվածկը բոխչով կապած ծլծը-

լալի աշկրտնիրը պիտէին բերի ու իրանց ուստի տանը փռուի։ Ուստու թինը վաղուցվայ վախճը ու փրօ ծեծ ին էր։ Շափթէնը մէ ջէր մէ մէ դաս կուտէր ուստէն, ու թէ դասներուս էլ չէինք գիտացի, վայ մի միտը կուէր . . . վաւտներուս ու ձեռներուս կու գրցէին փալախէն, էրեաներուս մուր կու քրտէին ու քուշումը կու նստեցնէին, վուր անցուդարց անողները դան, միգ թամաշա անին։ Մի վաղուցվայ ուսումը էս հանգի էր . . . ափսոս է՛ հիմիկվանը, հիմի աշկրտնիրը աղա ին, աբա ինչ է։ Շկոյն ին գընում, թահար թահար ուստէք ին գալի նրանց համա ու սորվեցնում ին, տանն էլ իրանց բանի ու գուրծի էդնէն ին։ Իմ վուրթ ին ինձ օրինակ։ Աստուձ օղորմի իմ բիձա Օհանի հոքուն, վուր նա ուսում տալ էրիտ վուրթուս, թէ չէ, հիմի վուրթիս էլ իմ դուքնումը ննդած կուէր։

Մէնակ իմ վուրթով ինչ կու դառնայ։ Հազրումը մէկը չէ սորվում, ան թէգուզ նրանց տէրիքը սորվեցնիլ էլ ին տալի, վայ էն սորվեցնելուն։ Տալիս ին իրանց վուրթ կերանցը շկոյ, մէ երկու տարի պահումին էնդի, ինչկի մէ քիչ կարթալ գրիլը սորվում ին . . . հերկք է, կօտէ, վա, էրեխէս փիլիսոփայ խօմ չը պիտի դառնայ, կօտէ։ Էրեխէն էլ միտկ է, կօտէ, խօմ չիմ կանա գիտի չարչորի ու նահատակի նրան։ Վիւր ին կախում, շկոյեմէն դուս ին բերում իրանց վուրթ կերանցը ու իրանց դուքնումը գախդար ին նստեցնում, ան փեշակ ին սորվեցնում։ Էրեխէն նուր ձանչընում է իր գրուխը, նուր խիլքի է գալի . . . մէկ էլ տեհնիս գիտի մէտի խըլում ին ձեռնեմէն, շկոյեմէն դուս ին բերում, նրանց դրերն էլ ցաք ու ցրիւ ին անում, թէ ինչ է, էրեխէն էլ չըկարթա . . . աճկիրը խարաք կօտէ, ջանին դարար է, կօտէ։ Քանին ին էս թահարնիրը, վուր մէկի անումներն ասիմ։ Խիխձ էրեխէն դուս է գալի շկոյեմէն, սորվածը գիտի միանայ մըտէն է գըցում, ու իր հօրն ու մօր մարիփաթն է սորվում։

Իմ վուրթ ին էս տարի գէմնաղումը դուրսը թամամաբաւ, հիմի, կօտէ, ինձ պիտի ուրիշ իրգիր զգի, վուր օրինաւոր փեշակ սորվիմ էնդի։ Մի մինձ շկոյէք կայ, կօտէ, էնդի փեշակնիր սորվելու համար — փաւ քիւ Աստուձ, էս էլ

չէի իմացի . . . Էնդու համա է ասած թէ, մարթ ինչկէ կենթան է, կօսէ, շատ բանիր կու իմանայ : Ենդի, ասում է, չուրս հինգ տարի փեշակ կու սորվիմ կօսէ, իժում գուքամ ու նրանց պէս լաւ փեշաքրութիւն կօնիմ, կօսէ : Մէ քանի խէլօք ու գիդնաուր մարթ կերանցն էլ հարցըրի, նրանք էլ ասում ին, թէ դոգէ, կօսէ, շատ լաւ բան է Արի հիմի Ղադօ ու մէջ տիղը ճըխըլվի աբա այ . . . ծվ է տըվի ինձ էն զըդայ փուդ, փուր իմ վուրթու համա դոգիմ : Տարէնը, կօսէ, քառսուն թուման էլայ պիտի դոգի . . . վոլըղանց, վուր սուսմեմէն, ու ան վոլըր մէկն անիմ . . . օղլուշադս պահիմ, թէ իմ վուրթու կամքը կասարիմ . . . մընացիլ իմ տարէ կուսած, մոլըրած : Վուրթիս էլ միխիս է դալի, վուր անդի գում կու մնայ . թէ չը դոգիմ, իժում գոռքեդոռ անելու պիտիմ դառնայ : Ձիմ գիդի ինչ անիմ : Մէկ էլ մէ օր էստու վըայ փիքը անելիս միտս էկաւ, թէ արի էս բանը կօնիմ մի համքրներուն ու փուղատէրներուն, տեսնիմ, կուլի բանեմէն բան դուս գայ : Գիդիմ մէնակ իմ վուրթին չէ, վուր քաղում է սորվի ուրիշ իրգրներումը, ու փուղ կի չունէ . . . շատիրը կուլին : Լաւ չի՞ րլի, վուր համքար համքար փուղ մօդ ասնիք էս բանի համա, մի փուղատէրնիրն էլ մէ մէ հարուր թուման էլայ վեր գան, մէ լաւ մինձ սումմ կու դառնայ : Էն փուղովը, ան փուղի շահովը տարէնը մէ երիւ շատ տղերք զոգիք ուրիշ իրգիր, փեշակնիր ու լաւ լաւ բանիր սորվելու համա : Նրանց վեր էկած փուղը միթամ թէ կորչի՞, խկի էլ չէ : Վունցոր մէ սիրմը ցանիս բախչումըտ, աճի ու բաղմի ու քիղ լաղաթ տայ, էնէնց էլ էն մօդ արած փուղը կուլի : Լաւ լաւ գիդնաուր ու փեշակ գիդացող մարթիք կու դառնան մի փուրթիքը, ու ուրիշներուն էլ կու սորվեցնին ամէն լաւ բանիրը :

Ամա, իս գիդիմ, ուրիշ իրգրին մի խալիը մէքիչ ուրիշ աճկով է մօիկ տալի, հենց գիդին թէ մարթ գընաց էն գի հոքով մարմնով կու կորչի : Մէկ էլ վուր գիդնաուրներուն մի խալիը լթթանդ է ասում : Իս էլ կի վաղ էս խիլքի էի, ամա իմ վուրթին աճկիրս յիդ բաց արաւ, ու ասաւ ինձ բանի վուրպէսութիւնը : Մէկը, թէ մէ քիչ բան սորվում

է. իր գլխի լաւն ու վաղը ճանչընում է, թէ չէ, լոթ աւանդ է, կօսէ : Վուր մէ բանն ասիւ թէ, էտէնց չէ, էհէնց պիտի, — ան . . . ան . . . ան . . . դուն էլ լոթ աւանդ լա, կօսէ. բան ինչն միր մամապապէքը էտէնց չին արի, կօսէ Սրի ու ջուղաբը տու . . . էտ վոլըղանցի է . . . Սխար, էտէնց լոթ աւանդ ասելով, միգ ինք վընաս տալի, գիդնաուրներու սիրտը կտարվում է : Խըխճընիրը գիշեր ցերեկ դնջութին չունին, զըքերու յիդ, կօսիւ, կովումին, թէ ի՞նչ է, իրանց ասկի համա օգուտ բանիրը լաւ սորվին ու անին. էն կի չէ, վուր ամադներուն խտակ փուչ է անց կենում, շնորհակալութենի մալիար միր խալկը քարգործ է անում նրանց : Էտէնց խօս չի՞ ըլն . . . Մէկը, վուր քիզ ասէ, թէ դէտը մի գընա, փուս կայ, մէքը կու ննդնիւ, բաթմիշ կուլիւ, դուն նրա հօրն ու մօրը պիտի իշն ու աշխրքի լալը գլուխն ածի . . . Գանա ուրիշ իրգիր, կօսէ, վուր կեհայ մարթ, հաւատը պիտի փուխէ, ու ասէ, թէ գիդնաուր իմ : Գիդնաուրութիւնը հաւատը փոխելով է : Թէ վուր էստիւվէտ վուրթուտ լաւ սորվեցնիլ տալ տըվիր ամէն լաւ բանիրը, թէ միր հաւատը ու թէ միր լիզուն, իծում վուր վի կալիւ, էն ջառուջանդամն էլ զըդիւ նրան, հաջաթ չէ : Նա կեհայ, Ռըսեմէն՝ իր ասկին հարկաուրը կու սորվի, Նեմենցեմէն ու Փաանցուկեմէն՝ լաւ փեշալնիր կու սորվի, ամէն բանը ծանդր ու թեթիւ կօնէ, ու էնէնց կու բռնէ իր բանը : Իր ասկի պէս վուրչինչ չի սիրի նա, իր հաւտի վրայ ումիթ զախմ կուլի. փեշալնիր կու սորվի ու իր ննդրաւերանցն էլ կու սորվեցնէ : Վմենց օսկին կու լատիէ նըրան ու վմենց էրծաթը, վմենց փառքը կու կապէ նրա աճկիրը ու վմենց պատիւը . . . Սմա՛ ամէնքս էլ լաւ տեսնում ինք միր անդիւգումներու հալը . . . վուր ասիւ մէ պատի թափաութին չունին էն ճանջերեմէն, վուր առաջ փափակալի նատումին շաքար արած մահադիլի վրայ ու իծում էլ վիկենալու չորա չին ունենում . . . Օ՞վ ինչ անէ, իրանց միդնէ . . . Իրանք խօս չին սորվի ու չին էլ կանայ սորվի, իրանց վուրթկերանցը բա՞ս էմարթ լեբիւն* . . . Կուլի զրանք գիդենան, թէ Հալրը շուրք չունին Ուրիշ օլքըցիք վուր

*) Ննի ին վընաս տալի :

մաշինքը ու ուրիշ լաւ լաւ բանիւր ին շինում, մինք կի ի՞նչ ինք : Միւր էրեխէքը, կօսէ, ուփրօ սուր միակ ունին, քանիսն սեմէն իմ իմացի էս խօսկը . . . Թէ Աստուծ միւր վուրթիւրանցը շնուրք է աւլի, մինք ինչի՞նք է՛հէնց անում, ինչի՞նք միւր ձեռով նրանց բերախտացնում : Վուրցոր, աւինք թէ, մէ դանակ վուր չը բանեցնինք էրդար ժամանակ, էնէնց մէ քնջնումը յիդ ննգած ունենանք, գիդ ինք վուր չուստ կու ժանգոտովի ու խարաբ կուլի. էնէնց էլ թէ շնուրքով էրեխէն չը սորվի, նրա սրտումը թէ լաւ լաւ սիրմիւր չը ցանկի ու չը ածի ու բազմի յիդնույիդը, նրա միակն էլ կու ժանգոտովի էն դանկի պէս ու էլ նրա շնուրքը վուրջըն պէտկական չի ըլի : Փառք Աստու կանանք էլ . . . վուր մէճկնեւրուս չըլի գալի, էլի մէ խօսկ կուենէինք . . . միւր համքարը ինչ ուզենայ, վուր չանէ : Սարիւր կու շուռ տայ ու մէ քանի հարուր թուման չի կանա մօդ անի՞ : Իս լաւ կու ճանչնամ միւր համքներուն, ուրիշը վուր չասէ, իս չիմ գիդի՞ . . .

Աբա հիմի կու էրեվայ միւր մարթութիւնն այ, թէ ղուրթ էս բանը կօնինք, էն վախտը կօսին միգ, թէ ղօչաղ աղամարթիք իք : Մէնակ մուշտու ղօուր խօ չէ՞ բանը, միւր խիլքով էլ մէ բան պիտինք անի, վուր ասին թէ, միւր համքրի մարթիքը համ ղօչաղ կանիւր ունին, համ էլ խէլօք գլուխ : Փուղերը մօդ կօնինք համքար համքար ու կու պահ տանք միւր Հաու շկոյի Հոքաբարցներուն, նրանք լաւ օրինաւոր ու ասկի համա լաւ ուզող մարթիք ին, կօսէ, գիփուեքն էլ է՛հէնց ին ասում. նրանք ուրախութենով վիզ կու կալնին էս բանը : Թէ Գէմնագումը ու թէ միւր Հաու շկուումը ղուրսը թամամաւրած խիլա՞ Հաու էրեխանցմէն, նրանք լաւերուն կու ջողին, հալթաթ նրանք ուփրօ լաւ կու ճանչնան լաւն ու վաղը, կու ղողին նրանց ուրիշ իրգիւր, փեշակ ու թահայ թահար բանիւր սորվելու համա : Իս ու իմ Աստուծը, վուր էղեղեցի շինելմէն էս թահար բանը ուփրօ վարցի է : Շատ հիշտ բան էլ է, թէ վուր ուզենանք. բանն ուզենալն է. թէ չէ, միւր մէջը փուղ չի մօդ ըլի՞ . . . Հայ չի՞նք, Հայն փուղի մանքանէն է միւր քախկումը, էս խօմ գիդինք : Այ ինչ թահար հիշտութենով մօդ կուլի բլամա փուղ միւր համքրներէն : Միւր

ուստաբաշիքը էնէնց կարք դընին, վուր ումէն եօլին վիկալնում, նրա կէսն էլայ էն սումմէն գըլցին. շէն օմքին վուր թաղին իրանց համքըումը, մէ քանի թուման աւելցնին էն սումմին. ու ուրիշ էս թահար բաներեմէն շատ փուղ կու մօդըլի, թէ վուր գլուխ դընին : Հանաք բան խօմ չէ, հարուր աւել համքար կայ էս քախիումը . . . Միր համքրի մատաղներումը ու մինձի մինձ ճաշերումը՝ վուր տասը թումանի մահ գիար, ինը թուման միսըվի, բանը եօլա չի գնա՞. էն մէ թումանը կու աւելնայ էն սումմին : Աւմնոր ուստա ին օխնում չի բլի, վուր ուստաբաշին մէ քանի մանէթ վի կալնէ նըրանցմէն ու գըրէ էն սումմէն : Դիւի փուրի համա չըլի, մէ մէ դամէլ հոքու համաըլի՝ . . . Քանի՞ էս թահար բանիր կուլի, թէ կօնին միր ուստաբաշիքը ու ուստաբաշիքը աւմա ինչ անխա, ան չին գիդի, իս ասում իմ, ու ան ասող չունին :

Ղ ուրթ է, միր խալիսը քէփ ու զօղ խիստ կու սիրէ, աւմա լաւ բաներեմէն էլ կի յիդ չին ննգնի, թէ գիդնաւունիքը լաւ կու հալին նրանց անկճըներումը ու խմաց կօնին բանի էութինը : Աւմա միր համքընիրը ինչոր վաղ ին արի, էն էլ հիմի ին անում ու հենց գիդին, թէ էնդումէն լաւ բան չըկայ աշխրըքի էրեսին : Խրանց միդն է էս բանը, իսկի էլ չէ. վուր օջով չէ սորվեցրի լաւ բանիրը, վնւրդանց կու գիդենան նրանք : Էրեսայ վախտը վունչիչ չին սորվի, հիմի էլ խօմ ինչ կու սորվին իրանց դուքներումը : Իս էլ վնւրդանց կու գիդենէի էսղըդայ իմքընիրը, վուր խօսում իմ հիմի, իմ վուր թումէն իմ շնորակալ, նա սորվեցրուց ինձ էստունք : Լաւ, ասինք թէ իմ վուրթ ու խիլքը իմքին կտրում է ու ինձ էլ յիդ է պատմում իր գիդեցածը. մէկէն իրն ինչ անին, օվ կու սորվեցնէ նրանց էստունք : Կամասելով, իս գիդ իմ, բան չի դուսդայ, անմիդ իմ գլուխըս ցաւեցնում : Խէրըս էն պիտի բլի, վուր իմ ճակտին էլ գըրին մինձի մինձ ասօէրով : «Ուստա Լօթ ու ան գ Ղ ա ղ օ » : Իս մէ փեշաքար մարթ իմ, օվ անգաճ կօնէ իմ խօսելուն . . . Միր խալիսը ինչկի սիվ վիզարաուր մարթ չը տեսնէ, ու մէ լաւ միրուք էլ չունենայ, չի անգաճ դընի խօսողին ու սորվեցնողին . . . դա օվ է, կօսէ, վուր միդ սորվեցնում է : Բանեմէն դուս է գալի, վուր միր ան-

գիրդում ուստաքար մարթիքը իրանց տանու տէրտէրներեմէն պիտին սորվի :

Էսգըզայ ժուգ խօսում էի, ուղում էի գահաներեմէն հիւսու ման գայ, էլի չէլաւ : Ախար տէրտէրն էնէնց պիտի աւնէ . . . վուր թէ իր ժողուրթի տանը մեռիլ կու պատահի, ան փափ, ու ան կնքվատէք Ելի. մէկ էլ Զրոխներին ու Զատկին կեհայ նրանց տուն : Է՛ս է . . . ուրիշ վախտ գահանէքը իրանց ժողուրթի դռնօքն էլ չին անց կենում : Հայ, թէ լաւ ին անում հա՛ . . . հալածթ վուր լաւ ին անում. ուրիշ վախտ նրանց ջերը ի՞նչ գեղէր կեհայ, վուր անմիջ գընան ժողուրթի տուն : Հազիր գընան Թուրքի մէյլանը, կանգնին մոթալ ծախողի դուքնի առչիվը, կրքսկը դաւաղնին գէմ տան ու փառաուր միրուքը դրստելով, թամաշա անին խալխին. թէ ուստ գայ, մէ քանի գամ էլ—«Սատվաճ օրհնեսցէ» ասին—«օրհնեա՛ տէր» ասողներուն Էա, էա է ուրիշ ի՞նչ բան եւնին . . . ան թէ չէ, կեհան իրանց իջարով վիկալած բաղերու հախ ու հէսաբը գուզին բաղմընչեումէն կրու վելով ու հարայ հուրուցով . . .

Միր Սուրբի Ակոփ Հայրապետը միտս էկաւ հիմի : Նա մէ գիր ունէ շինած, անումը «Զգոն» է : Սուրբի Ակոփը միր Գըրիքուր Լուսաուրչի վախան է էլի ու էն Զգոն գրումը գըրած է նրա գըրած բարովագրիրը միր Լուսաուրչու մօղ : Բարովագրերով ին էլ էն վախտը մէկ մէկու խիլք սորվեցնում. Լուսաուրչիք՝ նըրան, Նա էլ՝ Լուսաուրչուն : Իմ վուրթին շատ գամ կու կարթայ խօլմէ միր տանը էն գիրը : Միր «Զգոնը» Ստամբուլումն է տըպած 1824 թարիղին : Հա՛, ա՛յ ի՞նչ է գըրած էն գըրումը (197 էրեսումը) : Համա էն էլ պիտիմ ասի ձիր հրամանուցը, վուր իմ վուրթու յիլ թարքմընածը, իս իմ խօկերոփն ին գըրի. փոխելով կի վունց փոխիլ իմ, վունց աւելցըցիլ իմ ու վունց պահեսցըցիլ . . . էն է, գըժար խօսիլիրը միր քախիլի հանդն իմ գըրի, վուր գիփուհըը իմանան :—*Վէն հովիւր, կօսէ, վուրնոր իր սուրուի համա է չալիշ

*) Հովուի, որում փոյթ է վանն խաշանց խրոց; զայլ ինչ գործ ոչ գործէ նա. ոչ զայլիս տնկէ, եւ ոչ զբուրատանա Ո՛չ էրբէք տեսալ է հովիւ, որ եթող զխաշն իւր եւ նղեւ մաճակալ : Ապա եթէ թողու գոտս իւր, մառնէ զայն ի ձեռս գայլոց :

դալի, ուրիշ բան ու գուրձ չի ունենայ, վունց բաղիր կու շինէ ու վունց բախչէք: Իսկի չէ տեսի օմքին էն թահար հովիւ, վուր թողնէ իր սուրուն ու գութնին ձեռը տայ, վար ու ցանքս անէ: Թէ կու թողնէ նա իր սուրուն, զիւաներու ձանգը կու զըցէ օխչըրներուն: Հովիւը տէր-տէրն է, սուրուն էլ ժողօուրթն է: Սուտ է դըրի միր Սուրփ Ակոփը, թէ զիւաներու ձանգը կու ննգնի, կօսէ, ժողօուրթը, թէ նրանց հովնէն իրը, տէրտէրն իրանց բանը թողնին, առուտուր անին ու իրանց կարքի անլաիլ բանիր բռնին . . . բա՛ւ ի՛նչ կուլի . . . Օխչրապանը, վուր թողնէ իր սուրուն ու բաղու բախչէք շինէ, օխչըրն իրը ուր կնհան, ում ճագը կու ննգնին . . . թէ օխչրապան է, պիտի իր օխչրապանութիւնն անէ, թէ բաղմընէ է, թնղ օխչրապանութենեմէն ձեռը վիկալնէ . . . բա՛ւ վունց կուլի . . . երկու պարնին կուլի վուր մէ մարթ զուլուղ անէ . . . մէ ձեռով էրկու ձրմերուկ կու բըռնըվի . . . էնէնց էլ էս բանն է . . . զիւտուըը պիտին իրանց բանին մուղաթիթ ըլի:

Մէկ էլ տհհնիս, ձէն կուտան միր փառաուր դահանէքը մէյդհուամը. «ՏՕ, ԽղՕ . . . լաւ իղի աիղ չիս գիդի . . . տան համա իմ ու գում (դըրտի համա ուզիլ էլ կուլի դանա), կըծ-ված չըլի, տՕ . . . արթար իղըլի . . . — «Սաքն, մէկ էլ տհհ-նիս, ուփրօ բացը ձէնով գետումին, տՕ . . . լաւ գինու աիղ չիս գիդի . . . գինիս էսօր էքուց կու պախի . . . պաժալըս-տայ, մէ ջափա քաշէ, տկճուրը լըքընիլ տու . . . — «Ի՞նչա-նուց զինի ըլի, տէրտէր, ջան, ասում է Սաքն: — «Լաւ, գըլս գինի ըլի . . . խճմ գիդիս իմ խասիաթը, ինչկէլ թունգին հինգ, վից աբասանուց չըլի, բողաղումըս չի գեվեր դընայ . . . իրիք չուրս աբասանուց գինին խօմ զիշերնիրը ջրի մա-գիար չարեքով գըլիօքըս ունիմ դըրած . . . — «Գիդիս, տէր-տէր ջան, փառաուր ըլիս, վունց չիմ գիդի, թէ ձիր լաիլ գինին վուն է . . . փիս գինիքը մինք կի չինք կանայ խըմի:

Ա՛յ, էս թահար բաներունմն ին միր փառաուր մինձ տէր-տէրնիրը, մէկէլ պստի տէրտէրնիրը խօ էլ ի՛նչ ասիլ գու զին: Զին ասում թէ ախա՛ր էսղըդայ խալիը զիւի միլէ մըտիկ տալի, զիւի միլին պահ տըված սըրանք: Համարցակ, հա-մարցակ, թէ մարթ ու թէ կնիկ, ձիւ էս մէ կընստաթիղն

ուներինք, զընում էինք գահաներու մօդ ու միր միսկն ու վարց-
կը ասում էինք նրանց. հիմի էս էլ չինք կանացի : Մարթ
գահանի մօդ էլ վուր չը կանենայ համարցակ ըլի՝ ու ուրիշ
թահար բաներու ահ ունենայ նրանցմէն, էլ ի՞նչ պիտի անէ :
Խալիսը միթամ ուղում է միսկերեմէն թափէ իր գըլուխը, էն
կի չի վուր, ու փրօ ուարէս ականաթն է ննգնում :

Մարթ մօլըրվիլ էլ է, գահանէքը վուր էս թահար բա-
նիր ունին մոկումը, բնա, ասա, միր համբըրի մարթիքը ի՞նչ
խօսի ունին, ինչոր անին միսկ չըպիտի ըլի : Ամա, արի տիս,
վուր էս թաուրնիրը գիզին խաչերը շնքին գըցած, սէյր ին
անում քախկի լաւ լաւ տիգերումը : Մարթ, վուր միտն է բե-
րում դրանց արարմունքները, ջլեղդան շըշկվում է : Միր կըն-
դիքը խօմ, վուր մէ էտ թահար բան խմանում ին, չի ըլի, թէ
չասին, քոքոլայ տալով. — վայ, խուղի՛մ դրանց գլուխը, գեղի-
նը պատռէ ու դրանցպէսներու գլուխը գեվեր տանէ՛ . . քա-
աշխըքի քանդըվիլը կու աւտէի, ու էտ ծըրեմէն դուս բա-
նիրը կի չէի աւտայ . . . բնա, տաւ, էլ ի՞նչ գահանայ, էլ
ի՞նչ տէրտէր . . էլ ի՞նչ ժամ, էլ ի՞նչ պատարաք . . ան վննց
ինք զընում նրանց մօդ խօստոյնելու . . վայ, գեղին ձեվին
դըրանք . . էս ի՞նչ խախուլթին է, գեթաղվաթ . . աշխըք-
քի համա էլ լաւ չէ, բա գգ՞նիա . . Տէր, մի՛ բարգանա
միր գըլխին . . » : Ա՛յ, ինչ է գըրի միր Սուրփ Ալփիը (Ձգնի
342 էրեսումը). — « * Այ տեսէք, ինչ թահար պատըժվեցան էն գա-
հանէքը, օվքի վուր իրանց կարքը աշնումը չըղցեցին : Նարաթ ո՞-
Աբիութ սուրփ գահանէքը, վակաղաուրները . . դամաշներով զարթը-
բածները . . պատարաք, մատաղ անողները ու խորաէլի ժողօուրթի
միսկերուն թողութին արվողները, խալխին սորվեցնողները ու ասկե-
րու սրփողները, իրոր իրանց բանին էլ մաղաթ չըկացան, իրանց Աս-
ծու զուլուզը վուաներու տակը գըցեցին ու հազ կրակ տուն բերին, էն
սահաթին փուրխալ գըցելիս, կըրակը վառվեցաւ, նրանց չուրերուն էլ

* Արդ տեսէք զինչ հատուցումն ընկալան քահանայքն, որք արհամարհեցին
զպաշտօն նորա : Նարաթ եւ Աբիութ սուրք քահանայքն վակաուրք . . .
բեհեղազդեստքն՝ ծիրանակիրքն . . . պատարաղամասոյցքն եւ քալչքն իս-
րայիլի՝ վարդապետք ժողովրդեանն եւ սրբօք աղղաց, իբրեւ հմուտ ինոսա
ասկաւ մի ծալալից հեղղութիւն, արհամարհեցին զպաշտօնն սրբոյն, եւ բերին
զհուրն օտարամուտ. յայնմ ժամու վառեցաւ հուր ի բուրվատաց անտի իւրեանց
եւ այրեաց զնոսա, եւ հանին ընկեցին զնոսա արտաքոյ քոն դրանակն :

կըզաւ ու երկուսը մէտի էրփեցան խալխի առջիվը. նրանցը զուս սա-
րան ու դէն զըցեցին՝ :

Բան, վճնց գիդիք, գահանութիւնը թաթարեախնի խօմ
չէ՝ վուր կէս սահաթ ումը էփիս էլ, ուտիս էլ . . . մարթ պի-
տի պըսաըկուց շատ սորվի, իր ուշին ու միակը եղեղեցումը
ու իր ժողօւրթի վճէն պիտի ունենայ, վուր զընա ու լաւ
գահանայ ըլի. թէ չէ, էսօր է, թէ էքուց էն թահար Ասծու
պատիժը հազըր է նաբաթ ու Աբխութի պէս գահաներու հա-
մա : Գահանութիւնը էնէնց խտակ բան է, վաւնցոր լուսը,
վաւնցոր մէ խիստ սիպտակ ու փաքիղ իմքին : Սիպտակ, լու-
սաթաթախ իմքնի վըսյ, մէ պստի լաքէն էլ, մինձ ուխտի տօլ
կու էրեվայ. էնէնց էլ գահաներու մէ ասղի տօլ անկարք բա-
նը, սարի տօլ կու իշվի . . . Բան, հանաք մասխարութիւն խօմ
չէ՝ գահանութիւնը : Քրիստոսի, իրանց Ասծու տիղն ին կանդ-
նում նըրանք . . . քիչ բան է՝ . . . Ծառին վուր իր տիրուչ
տիղը կանգնեցնին ու իրանց մըլքիրը գիփի մէտի նրան պահ
տան, հալքաթ, վուր մինձ պատիւ է նրա համա . . . ամա,
վայ նրա միտիը, օլոր զալքութիւն կօնէ էս թահար մինձի
մինձ բաներումը : Մէ գահանի փըսութիւնով մէ մարթ խօմ
չէ՝ բաթմիշ ըլում . . . մէկը, վուր ըլի, էլի պլուխը քարը .
. . . սաղասկը բէարաւու է ըլում ու գիփուենի աճիկմէն ննգնում
է . . . հազար ուրիշ մարթ նրանց մըտիկ տալով, խարաք է
ըլում :

Հիմիկվայ վախտը, վուր էնէնց էրեղնալու պատիժ չէ տալի
Աստուձ, գահանէքն էլ եյլաղացիլ ին . . . էն կի չնէն գիդի,
վուր էն մէ մարթու պէս հունի կորիզները քիչ քիչ մօդ կօնէ
նա, ու մէկ էլ տեհնիս, էնդու քաշ էրկաթը մէքաշ կու
թըխեցնէ նրանց զլխին . . . Է՛հ, բան չունիս, գիփի էտու
փըքրու մն ին . . . էտ թահար բանիրը, վուր տուն ըլին թող-
նում, խօմ էլ նրանց լէնքսն ու էրգէնքըր էհէնց չէր աւելնայ
. . . Ծօվէ տէրը . . . բուրթ ին ու մէյդանը գրանցն է մընացի
. . . միր համքրի մարթիքը խօմ լիղու չունին, մէկէնիւրուն
էլ խօմ շատ հարկաուր է, թէգուզ գիփի մէտի ամէն բանը
տակն ու վըէն անին : Ա՛յ, էլի թնչէ գըրում միր Սուրփ Ա-

կոփը (342 ու 343 էրեսներումը.)— «* Հեղի զահանի Յոբնի ու ֆե-
նէհէզ անուամով վարժիքը իրանց գլխին իրանց կարքեմէն աւելի պա-
տիւ տըվին ու սիրեցին. էնդու համա էլ ժողուրթը նրանց անպատիւ
արաւ : Այոտկ անելու համա վրանի ժամը զընայոդ կնդգերանց յիդ էլ
անկարք վարվեցան : Հեղին, նրանց հէրը խմացաւ էս բանիրը. ամն
էնէնց դառը խօսկերով չը սաստից նրանց, վունցոր պիտէր : Իփոր էն
զահաներու փիս արարմունքներու վրայ ասա կօսէն հասաւ նրա ան-
գաճը, կանչից իր վուրթկերանցը ու ասաւ խալիի մէջ. «Էս ինչ բա-
նիր իմ խմանում ձիդ վրայ. էսդըդայ մարթ ձիդ վրայ զանգատաւոր է
էկի, ինչի իք Ասծու ժողուրթին անպատիւ անում. զրուստ բան չըպի-
տի ըլի, ինչոր խմանում իմ» : Էս էր էն Միծի զաղաստանը . . . մէկ
կի ջըղըրվեցաւ ու չուտ էլ սոն կացաւ, նրա բարգանալեմէն օշով չը
խրատվեցաւ : Այ Հեղի, այ զահանայ, ժողուրթի միծ ու զլուփ, իփոր
տեսար, վուր քու վուրթիքը, էն ամբարիչտնիրը չէին անգաճ անում քիզ,
յիդ կուկանգնեցնէիր նրանց զահանութենեմէն : Ամա աչկարա էրեվում
է, վուր դուն ժողուրթի առչիւլը էրեսանց բարգացար ու վուչ թէ
սըրբանց» : Կօսիս թէ, միր Սուրբի Ակոփը Հերու, ան էս տարի
է զըրի էս խօսկիրը. վուր էնէնց սիրուն ձեված է միր ժա-
մանակվայ կարքաուրներու վրայ . . . ան էրեվում է, վուր նը-
րանց մէջ ամէն վախտ էլ անկարքնիրը անպակաս ին էլի :

Միր զահաներու արարմունքնիրը, վուր դիփ մէտի յիդ
պատմէ մարթ, մէ լաւ մինձ խտորիա կու գառնայ . . . ա-
մա ինչ իմ բանն է . . . էհէնց կիսատ միտատ խմքնիր վուր
խօսում իմ իս, գուզիմ վուր ինձմէն խեթքնիրն ու գիդնաուր-
նիրը մէյդան դուս գան . . . խօսին, լըսին . . . խօմ տեհնում
իք, աղբաթը խէր, վուր մոռնջ կենալով էլ բան չէ գառնում
. . . ու փրօ եյլաղանում ին միր փառաուրնիրը, հենց գիդին,

*) Նաեւ Յոբնի եւ ֆենէհէզ որդիքն Հեղեայ քահանայի վասն զի յարգեցին
զանձինս իսրեանց տաւել զան զպաշտօնն, որ յանձն էր նոցա. եւ առին զարժանսն
ի ժողովրդենէն անկարգ յայրաւորութեամբ, եւ անարդեցին զխանայսն, որք զա-
յին կալ յարթին ի վրան ժամուն. եւ Հեղի հայր նոցա՝ չ'սաստեաց ի նոսա պըն-
դարար եւ կծու բանիք . . . Զի իբրեւ լուա ի ժողովրդենէն զբթմնջումն թէ
չարաչար գնային քահանայք, վարդապետն կոչեաց եւ ասէ ցնտա որդեակը իմ,
զինչ այս լուրս զոր լսեմ զձէնջ յամենայն ժողովրդենէն այտի՝ զի անարգէք դուք
զժողովուրդն Աստուծոյ, չէ ինչ ուղիղ զոր լսեմ : Այս է թոյլ եւ լոյժ սաստ
յանդիմանութեանն. զի սաստեաց որդւոց իւրոց՝ եւ լոեաց. եւ ի սաստէ անտի
նորա ոչ ընկալան զխրատ : Ո՞ Հեղի այր քահանայ, զլուս եւ նահապետ ժողովր-
դեանն՝ իբրեւ ոչ լուսն որդիք քո՝ արք ամբարիշտք, չէր արժան քեզ զքահա-
նայութիւն՝ զոր վարէիր : հազորդել մեղացն, զոր որդիքն քո գործէին : Այլ յայտ
է երեւելի, թէ յայս ժողովրդեան սաստեաց ի նոսա. եւ ոչ եթէ իբրուր սրտէ :

Թէ ամէն տարի դուս կեհայ իրանց սըրած ու զալը աբա-
սիքը

Էս միր մինձ տէրտէրները խօս ու փրօ ջիղդան ծըրեմէն
անց կացան իրանց արարմունքներով : Վունցոր մինձ ին ասում
իրանց, էնէնց էլ նրանց վաղ արարմունքները մինձի մինձ է :
Քեյէխի վըայ, ստաքնով գինին հուտ կաշնելով ին խըմում ու
Թէ մէ պըստի գինին չէ դուր գալի, քինթը վըքաշելով ա-
սում ին իրանց նեթնի, բարակ ձէնով տան տիրուչը . (գիփունքն
էլ կի նեթնի ին ու կոխտա) — «ձիր արիւը գիղենայ, էնէնց
ուումըի չի բաց ըլի միր քախկումը, վուր առաչ ճաշնիկը իս
չը տեհնիմ . . . Էս ի՞նչ Թահար գինի է . . . Թէ սա պա-
խեթու գինի ըլի, ինչի վըայ գուզիս գըազ գուքամ . . . կե-
հէիք օխնածնիր Կիկոլի տղի դուքնեմէն կու բերիլ տէիք, իմ
մաղիէր կօսէիք, կու տեհնէիք, Թէ ի՞նչ գինի կուտէր նա ձիզ
. . . ի՞նչ անիմ . . . հա . . . Էս էլ գինի է . . . ի՞նչ լազաթ իք
տեհնում էս գինումը, գինին վուր լիզվին չըլի կըպչում, էն
գինուն, գինի կօսիմ . . . » : Խօս չին ասում նըրանք, Թէ
քախկումը մինձ ու պստիկ կայ, խիխա՞ ու շէն կայ . գիփունքն
էլ մէ գընանուց գինի վըւղղանց կանան առնի, վուր նըրանց
ճաշնիկը տեհած գըւխ գինեքեմէն ըլի . . . կուլի չունին . . .
էտէնց էլ անղաբահաթում ին կուլի . . . Գինի խըմելու ու
քէփ քաշելու ին գընում նըրանք մեուլի տուն, Թէ սըքա-
ուրներու սիրտը խիթարելու ու ումիկներ տալու . . . Մէկ էլ,
վուր էտ Թահար վախտը իրանք ին տօլուբաշի դառնում ու
մինձ անում գիղին իրանց համա սըքաուրներու լաւ լազա-
թի հարփեցնիլը . . . Հալըաթ էտէնց պիտի հիմի սըքաուր-
ներուն ումիկ տալը . . . նուր մօդնի իմքին կուլի էտ էլ . . .
ախչըկիրը վուր նուր նուր մօդնէք ունին, միր տէրտէրները
կի պակաս գիղին իրանց գըուխը . . .

Ժամումը մէ հետտի ձէն ին հանում, վուր նըրանց կըշ-
տին կանգնողներն էլ ձիւ ին իմանում նրանց ասած աղօթ կ-
նիրը . . . գուսը կի Աստուձ Թափէ՛ ու Տէրն՝ աղատէ՛ նը-
րանց արարմունքներեմէն : Խալխին էնէնց ին էրեվում, միթամ
Թէ էն սուրփերեմէն ին, ու խուլ ու մոռնջ տիղերումը կի մինձի
մինձ կօվըներու ու շիթթերու աշլա անողները նրանք ին :

կռիւր քու թահ կօնին . . . ի ժում տէրօղորէն զէ ցելով կամաց կամաց քաշվումին դիբա ժամը . . . մի թամ փունչինը խաբարութին չէ էլի . . . Էն Գրիստուսի ասած փարիսեցիքն էլ էս թահար օմքնիր կուլէին էլն . . . Ժամը դուս էկած, պըրծած է ըլում . . . Նրանց ժամն ու փրօ վաղ չը դուս էկած . . . Իս ու դուն վուր դիդինք Էնդի՛ զըշխըրու տալով ու հարայ հուրուցով . . .

Ղըրգումին նրանց մօդ ջեհէլ նորահարսի կողոպուրտ: Միր մինձ տէրտէրնիրը էրկու իրիք օր պահումին Էնդունք իրանց մօդ. ի ժում վիրին կանում. բոխչէն կապումին, յիշին ղըրգում մեռլի տիրուչ մօդ ու ապըսպրումին—«Թէ, կօսէ, ախչըկայ ծուցի սահաթն էլ ու մախմուր սալովն էլ կու ղըրգիք՝ խօմլաւ, թէ չէ ու, չէ . . .»: Շատ դարդ կօնին թէ չէ՛, մեռլի տէրիւրն էլ վիրին կանում ու Էն կողոպուրտը դիմ միանայ տալիս ին խիսձ մարթու տալու ախչըկերանցը . . . հախն է, թէ չէ . . . բաս ի՛նչ անին . . .

Ղըրգումէ ժողօուրթը իրանց տանու գահանի մօդ նուր փրսակած արդի կողոպուրտը: Էն էլ յիդին դարցընում, թէ քուլաջէն պակաս է, Էն էլ ղըրգիցէք, կօսէ: Աղբաթըխէր, մէկն ասէ Էն տանու գահանին. կուլի՛ Էն խիսձ մեռլի տէրիւրը քուլաջէն գրաւին դըրի ու թաղմէլային պէտի ածի Էն փուղիրը: Ել խօմէս թահար բանիր չին փիքը անում նըրանք: Օ՛վէ հարցընում, թէ ունէ՛ մեռլի տէրը, թէ չէ: —«Տասը տարին, կօսէ, մէ մէ գամ մէ մեռլի պիտի պատահի ժողուրթի տանը. Էն էլ օրինաուր չը պիտին հանդիբի մի՞գ. բաս, վիճնց կուլի . . . ամէն բանն էլ կարգով պիտի ըլի . . . մումիրը մէ մէ աբասանուց պիտի, քառսուն պատարաքի ու ամբիժկի համա փուղ պիտի, կօսէ, լաւ քելիս պիտի, աւաք էրեց էլ կու բերի՛ք, կօսէ, սուփ սիղանն էլ պիտի օխնըվի ու մինձ գլուխ շաքարն էլ միրն է, կօսէ: . . . Խ՞նչ սիրուն անդիր էլ դիդացիլին է . . . Էհէնց իրանց աղօտինիրն ու աւետրնի բանիրը դիդենա՛ն . . . Էս թահար բաներու նուխաէն կի մէ նըմուտումը կու շինին անդիր: Խիսձ օմքներու վնայ թաղմէլու փուղիրը տարերով է տընքում, խընձընիրը իրիք, չուրս տարի փուղի շահն էլ ին քաշում, տանջովումին, չարչըրվում

ին, ինչիլի իրանց գլուխը թափում ին մեռլի համա վի կա-
լած պարտկեմէն . . .

Տանը միժը, տան թաքաուրը—տըղամարթը մեռնում է,
էն տան մուտի լուսը հանքչում է, հիմքեմէն շուռ է գալի էն
օջախը : Նրա ջեհէլ կրնիկը, մէկ, ան էրկու տարվայ նորա-
հարսը վուրփեմէրի է դառնում, սիվերումն է կոլըվում գըլ-
խէն ինչրի վուսը, փընջաուր զաթիբումն է փաթըթվում
վից, օխտը ամսըվայ էրեխի աւել օշով չէ մընում նրա տանը
. . . մէ սըրտացաւ չէ ունենում խիխճ վուրփեմէրին . . .
էրկու գըրոշի կանանչի գըրտեմէն տուն բերող չունէ նա . . .
միղաց պատուհաս, տարեկուսած, մոլըրած մընում է ձեռնիրը
դոշին կըցած խիխճ վուրփեմէրին չուրս պատի մէջ սիվու-
մութ Եսղըդայ ցաւերուն գիմնայ, թէ իր մարթու
թաղմելու դարդը քաշէ տարերով : Մէ ջէր տէրտէրներու
փուրը լաւ կըշտացնելու համա, քանի՞ օր ու քանի՞ ջէր խիխճ
կընիկը դարդակ հաց էլ չէ ունենում, վուր իր փուրը էնդով
էլայ կըշտացնէ . . . անխըճ պրտանքութիւն . . . անդաբա-
հաթութիւն . . . Նստում է խիխճ վուրփեմէրին գիշեր ցերեկ
իր քարդըհի տակը, քորփին էլ գուքումը նըստեցրած ծի-
ծը բերնումը, ու աճկիրը պըժգեցնում է . . . մէ կըռնեմէն
էրեխէն է կաթը ծըծելով նրա ջանը տանում, մէկ էլ կըռնե-
մէ էլ համ նրա աճկիրն է խաւրում, փուս ննգում, համ էլ
մատի ծէրիրը ասղով ծակծրկվում ու հալ ու մաշ ւում .
. . իժում էն փուղով համ մեռլի պարտկիրը պիտի տայ, համ
էլ քորփին պիտի պահէ . . . համ մեռլի կըրակն է էրում
նրա սիրտը, համ կենթնինը . . . ի՞նչ քարէ սիրտ պիտի ը-
լի, վուր տեսնէ, ան իմանայ էս թահար միխկ ու կրակ բա-
նը ու չը խըխճայ նիղացած վուրփեմէրուն . . . Բեբանաւ կը-
նիկ . . . հերու, մէկէլ տարի վար ու ասղըսով էիր զարթրած,
սիրուն մարթուտ կըշտին նըստած . . . հիմի, վայ իս տալի
քու սիվ բախտին, վուր քու ճախին սիվ թանքով գըրիլ է
գըրողը : Քորփէն ջէր իր դէդի ծիծն է ուտում . . . քանի՞
ջէր էն կաթի յիդ աղի աղի արտըսունք է վեր ածի դէդէն
էրեխի թըշերու վրայ . . . քանի՞ արտըսունք է խառնըվէ էն
էրեխի ծըծած կաթումը, գնացիլ է նրա փուրը ու խառնը-

վիլէ նրա արուհի մէջը . . . Էրեխութ ենէմէն նրա սիրտը լըցըրվումէ դառնութենով, խիստ՝ էրեխի ամէն բաներումը էրեվումէ վուրփութինը . . . մինձանումէ անտէր ու անա տիրական . . . ամէն կըռնեմէն, վուրցոր ասած է, ումիկ տըվող շատ ունէ ու բլիթ տըվող կի քիչ . . . Էն բերախտութինը հերիք չէր վուրփեվերուն, վուր էն էրեխէն էլ չէր մընացի՞ ու չէր դաղդըղէ նրա սիրտը, անտէր մուռգուէկ մինձանալով . . . վուրթին կայ, հէրը չըկայ . . . դաղ ու բըրիան է գալի խիստ՝ կնիկը, ամա ի՞նչ կու օտկէ . . . իժոււմ ի՞նչ սիրտ է, վուր սրանցպէսներուն էլ զըբնումին միր գահանէքը, մինձ տէրտէրնիրը

Մինձ տէրտէր կի ին ու, ի՞նչ գուղիս անի . . . Էնէկ գիւ դենամ, օ՛վ է տալի դրանց էտ մինձ տէրտէրութինը . . . կու լի էտ թահար բանիր անողներուն ին հիմիկվայ ժուգը մինձ տէրտէր շինում . . . ժամանակը փոխվիլ է . . . օ՛վ գիւղէ . . . արմընելու էլ չէ . . .

Չէի ուղըւմ խօսի նրանց վրայ, էլի չէլաւ Ախար հետաի բանիր ին անում նրանք ու նրանց տեսներով էլ ժուղութը, վուր էն քարիրն էլ վուր տեհնին, ձէն կու հանին : Էստունք գահանի արարմունքնիր է՞ . . . Ի՞նչ չար նախանձ ասիս, ի՞նչ վաղ բան ասիս, վուր նրանց մէջը չըլի . . . Ա՛յ ի՞նչ է գըրում միր Սուրի Ակոփը (369, 370, 371 ու 372 էրեսներումը) — Է՛վ, դառնութինը մինձ է էստու վրայ, սիրելիք վուր

*) Արդ որ դառնութիւնմեծ իցէ քան զայս, սիրելիք մեր, դի ի պատճառս զըրգութեան, խոռվութեան և հակառակութեան ելլն ոմանք ի ժողովրդէնէ աստի մերմէ ժպիրհք չարք և դառնացողք, բասրողք և թշնամանողք, անիծողք, և քինախնդիրք, նախանձաւորք, խոռվիչք . . . և աղահք: Խնդան ընդ բեկումն և կամին ընդ դայթակղութիւնս արատոյ, ատեն զճշմարտութիւն և հալածեն զըստուղութիւն: Յափշտակողք, զրկողք, սուտք և անարդիչք ընկերաց: Հաստատեալք ի պղծութեան, և ապաւինեալք յանօրէնութեան: Այսպնօղք զբարեօք, և օղտածողվք: Ձաղիչք զստուղօք, և հակառակասէրք: Միաբանարդիք՝ կապակոխք՝ կաղաղարթոյցք . . . յղացեալք զմեղս, և անօրինամիլք և ստամիլք: Շրջարանք այսր և անդր՝ խրատահեռացոյցք . . . լիացատունք՝ դժուարամիտք՝ կամացոյցք անձանց, աղքատատեացք, վէսք եւ հպարտք, աւարիչք յառապուր, զրկողք եւ մարդահաճոյք, բանաքաղք, բանակրկիտք, աղահք եւ ոյիղք, կորստապատիրք, արբեցողք, եւ կերողք, սուտք եւ նենդաւորք, ռխաղահք, քինաթագոյցք, . . . քինահատոյցք չարեաց, յոժարափոյթք հակառակութեան, նենգալիցք, դատարկացիալք ի շնորհաց, արծաթափոխառուք վաշխախճառք,

ղալմաղալի ու հակառակութենի պաճառով, դուս էկան միր ժողու-
թեմէն չար ու դառը մարթիք, անպատկոզներ ու բեաքուս անողներ,
անխոնարհներ, ջիւղը պահողներ, նախանձաւորներ, խռովութիւն գրցողներ ու
աճկածակներ : Ուրախանում ին կոտորվելու, ժողուրթի մէկմէկէն ըն-
լու վրայ ու ծուռը ճամբի վրայ ին մանգալի, ատում ին ճըշմարիտ
բանիւրը ու մօղ չին թողնում դրուստ բանը : Յաւիւրտակողներ, զըրգող-
ներ, սուտ ու ննդիրուչ մոխանաթ : Նրանք մուռտառ բաներու վրայ
ին դախմացած ու անօրէնքութենի ուսկիւղն ին ապրում : Լաւ ու բարի
բաներու մասխարայ գրցողներ ու իրանց օգուտը պըտուողներ : Դրուստ
բանի վրայ ծիծաղողներ ու հակառակութիւն սիրողներ : Մէ խօսկ ու-
նեցողներ, կըռվողներ, չփոթ զարթեցնողներ, միտկիր ծընանողներ,
անօրէնք բանիւր ծընանողներ ու սուտ մոզոնողներ : Դէս ու զէն խաբար
տանողներ, խրատը մօղ չըթողնողներ, բարգութէնով լիքը, կոպիտ մըտ-
կաւորներ, իրանց կամքը կատարողներ, ախկատ ատողներ, մինձ սըր-
տանիւր ու հմպարտներ, զըռվողներ, զըջլողներ, զըրգողներ ու մարթ-
կերանց դուրէկողներ, խաբար բըղաններ, սուտ բանիւր մոզոնողներ,

մշակք չարք, վարձաւորք վատք : Ուտեն յանուն Տեառն, պատուին յանուն
Տեառն, եւ կարգան զանուն նորա՝ եւ ի բանից նորա ունայնք եւ դատարկաց-
եալք են : Սոքա են մշակքնենդաւորք՝ արծաթածրարք՝ անհաք, եւ անօգուտ :
Սոքա են ծառայք չարք՝ ընկերահեղձոյցք : եւ որոմն ի մէջ ցորենոյ : Սոքա են
խաւար եւ սեւացեալք ի լուսոյ : Սուտ մարդարէք եւ քրիստոսք խաբելութեան :
Սոքա են ձախոյ թեւին ժառանգիչք խաւարի՝ եւ ջրինդիրք եւ ջրամոյրք յըս-
տուգաց : Սոքա են տատանակ յայգուոյ՝ շինողք ի վերայ յողողողուն աւազոյ : Սո-
քա են կապարճադարձոյցք ի պատերազմէ, աստուածապորտք եւ անամօթա-
փառք : Սոքա են . . . զօրութիւն չարի՝ եւ ծնունդ սատանայի : Սոքա են օճք հա-
րամանիք, շունք համբք, որք ոչ մարթեն հաշիւ : Սոքա են արդարացուցիչք
անձանց, չարիմատք, չարախորհուրդք եւ անհանձարք : Սոքա են հակառակա-
յորդորք՝ խոտկարկուք, բաժանակամք . . . : Սոքա են քնէածք ի բարեաց,
եւ զուարթաչարք եւ մարտծնոյցք : Սոքա են անձնասէրք՝ թշնամիք աստուծոյ
պարարակք ատելիք Գրիստոսի : Սոքա են հին խմորք՝ մաշտիկք եւ զգեստ պա-
տառատուն : Սոքա են սերմ փշոյ եւ ապառաժ սերման եւ աւաղ շինուածոյ :
Սոքա են մնացեալք աւելի յարքայութենէ : Հող օճի եւ ծրագ բնդ դրուանաւ : Սո-
քա են աղ անհամ արուաքս ընկեցիկ, եւ անպէտ պիտոյից : Սոքա են անփա-
տեալք ի բարեաց՝ արծաթ պիղք եւ անօթ բեկ : Սոքա են այդի փշարեր, որթ
դառնութեան . . . : Սոքա են արծաթ անարդ՝ դոր տէր անարգեաց : եւ պիղք
կոչեաց : Սոքա են անցեալ սեր, կուսանք անմիտք, դարանապետք եւ քնէածք :
Սոքա են արդարացուցիչք սարտաւորաց, եւ սարտաւորիչք արդարաց . . . : Սո-
քա են խրատատեացք հակերք եւ քուք խօսիւք : Սոքա են զարգախօսք, դադո-
նաշշունչք, ծածկախոյցք : Սոքա են թշուառաբանք, նայեցողք առ ի խնդրել՝ թէ
տուր ինձ, բանասարկուք ի մէջ եղբարց : Սոքա են լեզու սուտ, եւ սիրտ մեղա-
խորհուրդ եւ անօրինախորհուրդ : Սոքա են քաղցրաբանք եւ դառնալիք եւ սլա-
քայկուք : Սոքա են մարտիկք յողթահարեալք, եւ նաւապետք ընկրմիչք եւ որ-
սողք ի կորուստ Սոքա են դեղ մահու եւ թոյն օճի քարբի : Սոքա են
թշնամիք խաչին՝ ուրացեալք ի խաչէ անտի, առեկիք Գրիստոսի :

աճիրածակներ, մուռտառներ, խափողներ, հարկեցողներ ու ուսող խը-
մողներ, սուտիր, խափիփեք, ջիդր պահողներ, ապակաճութիւն սիրող-
ներ, չարերու ջիդրը հանողներ, հակառակութիւն սիրողներ, խափեփա-
ռութենով լըքցըլածներ, հուրքեմէն դըրդըվածներ, էրծաթը, փուղը,
փուխ արվողներ, չահը ծախողներ, չար մըշակներ, փխ ջամադրոյնիր :
Ուտում ին Ածու անումով, պատիւներին ճարում Ասծու անումով, ի-
շում ին Նրա անումը ու Նրա խօսկերեմէն կի հիւռ ին ու դարդակ :
Սրանք ին խափիփայ մըշակներ, էրծաթը փաթըթած փահողներ, չահ
ու օգուտ չը բերողներ : Սրանք ին չար ծառէք, նընդիրուչ խիխողողներ
ու սիւ սիրմը ցորենի մէջ : Սրանք ին խաւարներ ու լուսեմէն սիւլցած-
ներ : Սուտ մարքարէք ու խափիփայ քրիստոնանիր : Սրանք ին խա-
ւար ու մութի ձախ կուռի փախ ու դրուստերու ջըրողներ, փար ու փուչ
անողներ : Սրանք ին բաղի փուչը, իրանց տունը աւաղի վրայ չինողներ :
Սրանք ին կըռվի վտխաը մէճկը սիդ չուռ արվողներ, Ասծու աշուտը
չը զըցողներ ու անամութիւնով փառք ճարողներ : Սրանք ին չարի
զօրութիւնը ու սառանի ծընունթ : Սրանք ին հառամ օցիր, մօնջ չը-
նիր, վուր չին կանայ հաչայ : Սրանք ին իրանց դուխը դուրթողներ,
չար միտի ու խորուրդ ունեցողներ ու անխելքներ : Սրանք ին հակառա-
կը սորվեցնողներ, չիտթ ու բաժան բաժնութիւն զըցողներ : Սրանք ին
բարի բաներու համա քունը տանողներ, ու չար բաներու համա զըվարթ
ու աճկաբացներ ու կօխ բաց անողներ : Սրանք ին իրանց դուխը սիրող-
ներ, Ասծու դուշմաններ ու քրիստոսի առևիւք : Սրանք ին հին խը-
մուրները, զըջըտած կաչիք ու պատըռտած շուրի : Սրանք ին փըչի
ու ապառաժ քարի մէջը դուս էկած սիրմը ու չինութիւնի աւաղը : Սը-
րանք ին արքաութեանմէն դուսը մընացածները : Օջի խուղին ու թաք-
ցըրած մում : Սրանք ին անհամ գէն զըցելու ու անախակ աղ : Սրանք
ին բարեմէն հիւացածները, մուռտառ փուղ ու ջարդ կոտորվուռ աման :
Սրանք ին փըշով լիքը բաղիր, ու դառնութիւնի վաղը : Սրանք ին
անպատիւ արած փուղը, վուր միր Տէրը անպատվից ու մուռտառ ա-
նումն էրիա : Սրանք ին անցկացած սիրը, անխիլ կուսիր, չարութիւնի
միծիր ու քուն սիրողներ : Սրանք ին միդաւրներու դուրթողներ, ու
արթաւներու սըտողներ : Սրանք ին խրատ ատողներ ու խօսկով խա-
փողներ : Սրանք ին դարթով, մասալով խօսողներ ու թաքուն քըչ-
փըչողներ : Սրանք ին ամբախտ խօսողներ, «արվէք միդ» ատողներ ու
ախալըրտերանց մէջ դաւի դառաբէք բաց անողներ : Սրանք ին սուտ
լիզու, միլակով լիքը սիրա ու անօրէնք բաներու վրայ փիքը անողներ :
Սրանք ին քախցըր խօսողներ, դառնութիւնով լիքը ու սիրաը ծակող լի-
զուներ : Սրանք ին ախտած կըռվողներ, նաւերու չուռ արվողներ ու
մարթ կորցընելու հուրս անողներ : . . . Սրանք ին մահի դիդ ու օջի

շխտօի : Արանք ին խաչի թըշնամի, խաչի ուրացողնիր ու Քրիստոսի առեղիք :

Այ էլ ինչ է գըրած մեր Սուրբ Ակոփի գըրումը (380, 381, 382, 383, 384, 385, 386 ու 360 էրեաներումը) — «* Նախանձն ու հակառակութիւնն է, վոր չիթ ու կոխ զըցից թաքաւորնիր ու խալիսի մէջ : Հիմքեմէն քանդից քախիւնիրը : Կոտորից, ցաք ու ցրիւ արաւ ժողօտիթը : Կործանից գիղիրը ու տափիրը : Վերածաւ չատ սըպանածնիր ու լէշիր մէկըմէկու վրայ ու նրանով թըրի կըտրիլը չատ ջէր էլաւ : Շփոթ ու բաժան բաժնութիւն զըցից նախանձն ու հակառակութիւնը հալալ ախալըրտեքանց մէջ, մէ քախիւնէն ուրիշ քաղաք քըլից, իրանց աշխրքեմէն դարիք իրղիր դուս արաւ ու տանըցեումէն ու բարեկեմեքեմէն հիւացուց : . . . Քանդից, մէկ մէկէն արաւ նախանձը մարթու կընդան : Մինձ սրաւուրվիցան էնդով վորթիքն էլ իրանց հէրերու վրայ : Բաժանից սիրեկանը սիրեկանէն, խըճալըտան-

*) Քանդի նախանձ եւ հակառակութիւն արեկեաց, խոռվեցոյց զթաղաւորութիւնա : Աւերեաց, յատակեաց դըքալաքո : Ջնջեաց, սատակեաց զժողովուրդա : Կործանեաց դաշտաձեւ դըեօղս եւ զագարախ : Էարկ դիաթաւ զաղանեալս բաղումս, եւ յաճախեցաւ նովաւ սուսեր ի կոտորել անխնայ : Անջլալեւեաց որոշեաց նախանձ եւ հակառակութիւն դեղրարս սիրելիս ի միմեանց եւ արար հալածական ի քաղաքն ի քաղաք, ստարացեալս յիրաքանչիւր դաւառաց, յածեալս ծփեալս ի ջերմ ընտանեկաց : . . . Քակեաց որոշեաց նախանձ վարս ի կանանց : Մեծարանեցին նովաւ եւ որդիք ի վերայ հարց իւրեանց : Եւ բաժանեաց դսիրելիս ի սիրեկաց, եւ գմտերիմս զթալիս ի ջերմ հարազատաց, եւ արար գնոսս չարասացս եւ թշնամիս : Խռովեցոյց, եւ էարկայր ընդ ընկերի, բաժանեաց դերիւս յերկց եւ դերիս յերկոյց : Սպանանէ աչր զընկեր իւր լեզուս, եւ ապականէ դեմ գիշադէշ բերանովն անխնայ : Շուուցանէ քէն նախանձու, զխաշումն եւ դերերումն ի մարդոցն : Ագուցիկ մթերին խորհուրդ չարութեան, եւ ջեռնու, եւ հնանայ ի վորի նորա հին խորն անօրէնութեան : Յզացուցանէ զապականութիւն, եւ ծուուցանէ զպտուղս դաճնութեան : Տընեցուցանէ դըռն ի դիշերս երկայն անձուկն : Փոխէ դգութ սիրելոյն առ ի թշնամանել, յանարդէլ զջերմեակ բարեկամիկն : Ապա եթէ յանկարծ անկանիցի ուրեք բարի խորհուրդ ի միտս նորա, քաշէ հանէ զայն չարնի սրտէ նորա : . . . Սպըգեալ սերմանի ի նմա ծնունդ չարին, եւ ստարացեալ թուի նմա շահեկանացու խօսք իմաստնոյն : Հեղձուցիլ լինի նմա սերմն բարի, որդէս եւ հեղձու ցորեան ի փշոյց անտի : Պակաւին ի մտաց նորա պտուղքն բարութեան, եւ խլէ հանէ ի սրտէ նորա զսերմն բարի : Կացուցանէ չարն ի դուրս խորհրդոյ նորա զլրտեսս պահաւորան իւր, եւ այլալին զմիտս նորա ի պտորանս բարոյմս : Մտանն ի նա իրր ջուր մեղմով յանդգայ, եւ քարացուցանեն զսիրտ նորա իբր զապառաժ խռատաբար : Զի իրր անկանի ի նա սերմն բարի, յախշտակէ ամուս դնա, եւ արմատք նորա չորանան եւ ցամաքին առ ի սրտուրն աւաղելոյ : Յառնէ կայ յաղթն ըստ մշտնջենաւոր սովորութեան, սկսնու, կատարէ, եւ կնքէ զաղթն իւր, եւ սիրտ նորա մէ զլոյս, որ ինչ առաջին շրթունք նորա : Յուսումն զուարթութեան կամակարէ բերան նորա, եւ սիրտ նորա դատարկացեալ է ի բարեաց անտի : Անցուցանէ ի մտաց նորա զուսումն ողոյ, եւ մոռանան միտք նորա գե-

քառորդներուն ու մէկ մէկու համա գլուխը յիդ զըրաճներուն հալալ բարեկամներմէն ու չար ասող ու դուշման շինից նրանց : Փըրթնա գըցից ու մարթուն իր ննդիրուչ յիդ կըռվեցուց . բաժնից էրկուսին՝ իրիքեմէն ու իրիքը՝ էրկուսեմէն : Սըպանում է մարթ իր նընդիրուչը լիւզով ու ասպականում է նրան իր մուռտառ բերնովն ու խօսկերովը : Ջիգր պահէլ է ծընանում նախանձը, մարթկերանցը վախցընում է մէկմէկեմէն . ջար խորուրթնիր ին մօդ ըլում նրա մէջ ու տաքնում է . ու անօրէնքութէնի հին խըմուրը հընանում է նրա փուրումը : Ապականութիւն է ծընանում ու դառը պըտուղնիր է բահամ բերում : Գիշիրվայ քընիրը շատ էրգար ժամանակ կոտորում է : Սիրիլը շինում է դուշմութիւն, մօղիկ բարեկամրուն անպատիւ է անիլ տալի : Թէ մէքաշ նրա մըտկումը մէ բարի բան ծաքի, քաշում է . . . ու սատանէն հանում է նրա սըրտեմէն . . . Յանում է նրա սըրտումը չար սիրմիրը ու օտար է թըլում նըրան խմաստունի չահվեղական խօսկիրը : Բարի սիրմը նրա մէջը խիւ-

բեկի ուսեալն Հաստատեալ կայ ի միտս նորա խորհուրդ ննդադորի . եւ լողայ սիրտ նորա իբրեւ ի խորաջուր ծովային : Մթացեալ է սիրտ նորա եւ սեւացեալ է խորհուրդ նորա եւ շլացեալ յիմարեալ են միտք իւր եւ ունի չարն զծեռանէ նորա, եւ ընթացուցանէ զնա ճեպ ի ճեպոյ . եւ վարէ տանի զնա ընդ շաւիղս մուլարս, զճանապարհս արտուղիս : Հանէ ընկենու յերեսաց աչաց նորա զամենայն բարի խորհուրդս, եւ թեակոխէ զնոսս յիւրօն ամենաչարս : Քաջալերէ զնա թէ մի լսեր, ասէ, զհաւանութիւնս, եւ մի գներ ի վերայ քո զվատթարութիւն առնել զհաշտութիւն : Ծիծաղի չարն ի վերայ նորա, ի պատրել անդ իւրում . զի ստանայ զնա իւր ծառայ կամակար Պարտէ զնա ամենարեւատ հնարիւք, եւ արկանէ նմա կեր, իբր թռչնոց խնդայ սիրտ տխար թռչնոյն, յորժամ տեսանէ զկերն, զի թողեալ կայ առ դուռն որողայթիւն : Մատի քաղել, ուտել միամիտ տղիտութեամբ իւրով : Վազէ դործին եւ արվուցանէ զնա . բերկրեալ ցնծայ ճարտար որսօղն Սոյնալէս եւ մարդ, որ սիրէ զնախանձ . եւ զհակառակութիւն . փչէ լնու զնա չարն, ուռնու ի պտղոյն զամենութեան . եւ պարտէ խտողէ զնա իբրեւ զթռչուն, եւ արկանէ նմա կեր, եւ աղփուցանէ զնա ճարտար գործովն : Եւ յորժամ որսայ զնա քաղցր պատրանօք, ուտուցանէ նմա զհաւանութիւնս, որ ճչէ լուեալ իւր : Ուսանի զգատատանան եւ աշխատի : Ատէ ի րանս առննի, եւ արգելու : Մթերէ ի միտս իւր զվնասակար հաւանութիւնս : Մոռանայ յանկարծ գոտեալ բարին . եւ անցանէն յիշատակք իւր ի սրտէ նորա Քանդի ըստ աւուրցն արկայնելոյ, որչափ չար խորհուրդք են ի մարդ անգր, ծնանին ի սիրտ նորա զչարեաց պտուղն . եւ սընուցանէ լեզու նորա զեռովիչ հաւանութիւնս : Քաղցըր է ցանկութիւն չարին եւ խառնողութիւն միտք նորա դատն . վախճան նորա զամեն է քան զթոյն օձին : Եւ ամենալի՜ որ միանգամ ունի զոթութիւն ի սրտի իւրում զեղ բժշկութեան նորա չիք, բայց եթէ խաղաղութիւն Սիրելիք մեր, մի ուսցուք զդիրս աստուծոյ վասն կարգալոյ միայն . ալ եւ վասն առնելոյ : Եւ արդ այսպէս երեւին մեզ - զի սըչափ յոյս եւ ի հակառակութեան է մարդ աղօթք նորա չեն ընդունելիք . եւ ինդրուածք նորա ոչ են լսելիք . եւ պատարաղ նորա յերկրէ ճչ վերանայ . եւ տուրք նորա ճչ լինին ի քառութիւն մեղաց : Վասն զի որչափ շինութիւն խաղաղութեան չիք ի միջի, բացեալ կայ դուռն չարեաց սատու եւ խրտու յաղիմա-

տըվում է, վունցոր ցորենը՝ փըշի մէջը : Բարութէնի պըտուղիւրը պակ-
սում է նրա մըտկեմէն ու հանում է նրա սրտեմէն բարի սիրմը : Սա-
տանէն նրա մըտկի դըռներու մօդ կանգնեցնում է իր խաբար բըղան
դարաուլներուն ու նրա միտկը շատ թահար փոխում ին ու խափիւր-
փում : Մտնում ին նրա մէջ կամայ կամաց ջըբի պէս թաքուն ու քա-
րացնում ին նրա սիւտը ապառաժ քարափի պէս : Իսկոր ննգնում է նը-
րա մէջ բարի սիրմը, յափշտակում է էնդանց ու նրա տակուիքը չոր-
նում է ու ցամքում : Վիր է կենում, աղօտկ է ասում, վունցոր իր
ստիօրութիւնն է, կըցում է ու վիրշացնում է ու նրա սիրտը չէ խմանում,
թէ ինչ առին նրա պոռնիւրը : Նրա բերանը ուսումներու վրայ է խօ-
սում, նրա սիրտը կի դարդակ է բարի բաներեմէն : Նրա մըտկեմէն հա-
նում է հօքու ուսումը ու մըտկէն գըցում է նա էրեզվայ սորվածը :
• • Նափիւիւայ խորուրթնիրը դախնացած ին նրա մակումը ու լիդ է
տալի նրա սիրտը, վունցոր խուրը ջրաուր ծովումը : Մթնացած է նը-
րա սիրտը ու սիւցած է նրա փիքըրը ու չըրացած է նրա միտկը : •

նութեան • • • • • Տէր մեր երաց առաջի մեր զգանձն իւր մեծ, լի ամենայն
բարեօք • • • Եւ տիրացոյց զհաշարապետս իւր ի վերայ ամենայն գանձանակին :
Եւ եդ դարձեալ ի ձեռս հաղարապետաց զշղթայոյ, եւ զտուն բանտի, հանդերձ
բանտաւորօք եւ իշխեցոյց զնոսա կապել եւ արձակել : Հաղարապետքն բարձին
թողին զսէր եւ զղութ, եւ զխաղաղութիւն, զգանձն ամենայն առ հասարակ
եւ ընտրեցին առին զշղթայոյ եւ զկապանս, եւ եղեն բանտապետք • • • Եւ դա-
հիճք • • • Որ մտանեն՝ կապեալ է, եւ որ ելանեն՝ նշովեալ է : Եւ որ մեղանչէ • •
Եւ առնէ զպատասխան ինն ինչ բանապետացն, արձակեն զնա ի շղթայից
անտի եւ ասեն, Աստուած ողորմած է եւ ներող քաւիչ մեղաց : Եկ մուտ
համարձակ յաղթիս : Եւ որ ընդ նոսա յանցանէ, թէսէտ եւ իցեն իւրք զուգնա-
քեայ ասնն ցնա, կապեալ եւ նշովեալ եւ յերկինս եւ յերկրի • • • Արդ թուի
մեզ եղբարք մեր, թէ թաղաւորն յորժամ տեսանէ զհաղարապետս իւր, թէ զեդ-
ծեցան ընդ օրէնս եւ փոխեցին զպատուիրան հրամանին, զոր ետ նոցա, եւ
եղեն կամացոյցք կամածին կամացն ի կապանս, զոր սիրեցին, կապէ զնոսա
եւ զարին ծառայից իւրոց պահանջէ ի ձեռաց նոցա, եւ հեռացուցանէ զնոսա
ի գանձէ անտի իւրմէ, անողորմ եւ անխնայ : Տէր մեր ուսոյց, թէ յանցանիցէ
քեզ եղբայր քո, խրատեալք զնա երբ դու եւ նա իցէք առանձին : Եւ եթէ ա-
պաշխարիցէ, թողջիր նմա : Եւ եթէ ոչ լուիցէ քեզ, մա ընդ քեզ զմի եւս,
կամ զերկուս : զի առաջի երկուց եւ երկց վրայից հաստատեսցի ամենայն բան :
Ապա թէ եւ նոցա ոչ լուիցէ, աստօջիր յեկեղեցւոյ՝ առաջի ժողովրդեան : Եւ ե-
թէ ոչ լուիցէ, համարեսցի քեզ իրրեւ զհեթանոսս եւ զմաքսաւորս • Վասն զի
ոչ ընկալտ զհաւանութիւնս խրատուն : Արդ մեք եւ ոչ առաջի երկուց եւ ե-
րկց յեկեղեցւոյ, եւ ոչ դատաստան, եւ ոչ եպեքան բամբասանաց, այլ առ-
անց այսր ամենայնի կապեալ եմ ասէ եւ նշովեալ : Եւ ասաց զարձեալ Տէր
մեր. Եթէ եթմանանեկի եօթն յանցանիցէ թողջիր նմա ի միում աւուր : Զի ե-
թէ չորք հարիւր իննսուն անգամ մեղանչէ յաւուր ընկերի իւրում. սակայն հը-
րամանաց Տէր թողուր նմա : Խոկ մեք եւ ոչ զչորս հարիւր եւ զիննսուն օր թողումք
զոնէ միանգամ զմի յանցանս եւ մեռեալ եմք ի մեզս յայտ սխալալութեամբ •
Թող զայլ եւ զայլ յանցանս :

. . սատանէն բըռնած ունէ նրա ձեռնեմէն ու սանուած է նրան չուտ չուտ ու ծուռը ճամփերու վրայ է ման ածում նրան : Նրա աճկերեմէն հիւսացնում է ամէն բարի բանիրը ու իր չար բաներունն է ուշկն ու միտկը բաց անիլ տալի : Խրատում է նա, մի անգամ անի, կօսէ, մի հաւնի բանը ու հաշտ ու բարիչութենեմէն հիւսու կացի, կօսէ : Սատանէն ծիծաղում է նրա վրայ, վուր կաննում է նրան լաւ խափի. նրան իր ճուրտ ու ծառայ է չինում. . . Ախտում է նրան ամէն թահար բաներով ու զըցում է նրա առչիւլը ուտելու բան, կերակուր, վունցոր թըռչունքի համա, մարթ կերակուր ածէ : Խընդում է թըռչունքի խմար, տուտուց սիրտը, իփոր տեհնում է կերակուրը, էն կի չէ փիքը անում, թէ ալանաթի մէջն է. Գընում է, ուտում է թըռչունքը, ալանաթը հուփ է տալի. ու ուրախանում է հուրս անողը . . . Էնէնց էլ էն մարթը, օփոր սիրում է նախսնձ ու հակառակութին, սատանէն լըքըրնում է նրան ու ուռչում է նա դառնութենեմէն. խափխըփում է նըրան էն թըռչունքի ալէս, զըցում է նրա առչիւլը կերակուր ու բաթմիշ է անում նրան իր եարադով : Խիոր բըռնում է նրան քախցը խափէփաութէնով : Էն թահար բանիր է սորվեցնում. վուր ջէր նրա անգաճը չըլի խմացի : Մորվում է դադաստան կըտրիլը : Հակառակութին է զըցում դադաստանատըններումը ու կանգնեցնում է : Մօդ է անում իր զըլխումը ֆլասակար մտկիր : Մէքաշ մըտէն է զըցում սորված բարի բանիրը ու նրա ուշկն ու միտկը կորչում է : . . . Քանի օրը էրդարանում է, էնդըդայ նրա չար արարմունքնիրն էլ շատանում է, նրա սիրտը սորվեցնում է վաղ բանիր հաւնելուն ու նրա լիզուն լըքընում է կըռլի ու չփոթի սիրմերով : Չար բանի ցանկութիւնը քախցը է. ու նըրան միտկը կի դառնացնում է. նրա վիրջը օցի չխամեմէն դառն է : Օլոր իր սըրտումը ջիղը ունէ. նա ուրիշ ղիղ չունէ լանալու համա, խաղաղութենեմէն ու հաշտ ու բարիչութենեմէն սաւաի. . . . Սիրելիք, զրիւր չըպիտինք սորվի՝ մէնակ կարթալու համա, անելու համա էլ պիտինք չալիշ գայ : Քանի վուր ջիղըն ու հակառակութինը միւր մէջը կուլի. միւր աղօտկը ութունելի չի ըլի, միւր պատաբաքը իրգինքը չի ղիլիւր զընայ ու միւր միլակիրը էնդով չի քալվի : Էնդու համա քանի վուր խաղաղութինը չի ըլի միւր մէջը, չար զըռնիրը բաց է ու սատանէն դուքայ միղ խրատ տալու. . . . Միւր Աստուճը բաց աւրաւ իր խաղինէն, վուր ամէն բարութեհնով լիքն էր ու մարթուն էրիտ : Էն խաղինի վրայ մարթիք կանգնեցորուց, հաղաբապիտնիր, հաղարի մինձիր : Էրիտ նրանց ձեռը ջընջըլնիրը ու նրանց պահ էրիտ բիրթը ու էնդումը բըռնածնիրը. նրանցը հրամանք էրիտ կապելու ու թողնելու : Հաղաբապիտնիրը թողին սէրը, խը ճպըտանքը, խաղաղութինը ու ղիփ մէտի էն խաղինէն. վիկալան ջընջըլնիրը ու կապելու եարադնիրը ու բիրթի մինձ դառան, դառան պալաչ ու գլուխ կըտրող

Օվոր մշտնումէ, կապածէ, օվոր դուս է դալի, անիծած է : Օվոր միտկ է անում ու էն բիրթի միծին զուլուղութիւնէ անում ճուրաի պէս, բաց ին անում բուխալնիրը ու ասում ին : Ասում օղորմած է, նիրող է ու միխկերու քալող : արի համարցալ աղօտի անկու : Օվոր միտկ անէ ու նրանցը էրեսպաշտութիւն չանէ : Թէ դուզ նրա արած բանը մէ վաւն- չինչ բան ըլի : ասում ին նըրան, կապած իս ու անիծած իրգնքունն էլ ու իրորունն էլ : Միզ էհէնց է թըլում, միր ակալըրտիք, վաւ թաքա- ուրը իփոր կու տեսնէ իր հաղարապիտներուն, թէ իր աղլած օրէնքե- մէն դուս ին զընացի, ու իրանց կամքին ին զուլուղ արի : էն եարաղ- ներով նրանցն էլ կու կապէ ու իր ծառերու (ըըջերու) արունը նրանց- մէն դուղէ : կու հիւացնէ նրանց էն խաղինեմէն անխըխճալ ու անողոր- միլ : Միր Տէրը սորվեցրուց, թէ քու ակալերը, կօսէ, քիզ միտի անէ, իրաաէ նըրան, իփոր դուն ունա մէնակիք : Թէ փոշման դայ՝ թող, կօ- սէ : Թէ չանգաճ անէ քիզ, ամը քիզիզ, կօսէ, մէկ ան էրկու ուրիշ մարթկերանցը : էնդու համա վուր էրկու իրիք վըկերու անչիվը կու հաստատալի ամէն բանը : Թէ նրանցն էլ չըլըսէ, ասանըրան էրեղեցումը ժողօտրթի առչիլը : Թէ էլի չանգաճ անէ, քիզ ամա ըլի նա վունցոր հեթանոսը, անհաւատը, էնդուր վուր քու հաւնած բանիրը անգճումը տուն չէթող : Ամն մինք կի, վունց էրկու ու իրիք վըկերու մօղ, վունց էրեղեցումը ու վունց դաղասանով ինք միր բանը բըռնում : վունց դէսը, վունց դէնը, ասում ինք անիծած իս : Միր Տէրն էլի ասաւ, թէ օխտանանուն ջէր օխաը դամ միտի անէ մարթ, թող, կօսէ, մէ օրու- մը : . . . Մինք կի վունց չուրս հարուր ինըսուն ջէր ինք թողութիւն տալի մէ օրումը : ու վունց թէ չուրս հարուր ինըսուն օրումը մէ միտի- մուած ինք միտիկերումը . . . Ինչեմէն, ջիդր պահեկեմէն, հակառա- կութենեմէն . . . էն մէկէլ բանիրը դէնը կենայ Ե :

Տեսա՞ք, թէ ինչ թահար պիտին չալիշ դայ ամէն մարթ իքը ու իվըս առաւիլը տէրտէրնիրը նախանձեմէն հիւռու կենալու համա : ամէն բան ու գուրճումը մուղալիթ պիտին ըլի : Թէ չէ նախանձը ու չար բանիրը շատ հիւռու չին . . . անգճի էդնէն ին թախ կացած . . . Ինչոր տէրտէրնիրը կօնին, խալինն էլ նրանցն է մշտիկ տալի . . . նրանք լաւ կուլին, խալինն էլ սէրով կուլի . . . Թէ չէ ու, փիս բանը խօմ գիլիք ինչ ջալդ է սորվում մարթ : Մէ պըստի փիս բան նրանց անգաճը գը- ցէ, էքուց կու տեսնիս, վաւր մէկին՝ տաան ին աւելըըցի, ու տասին՝ հաղարը . . . Վաւրդի է, թէ վուրթ միր տէրտէրնի- րը սէրով ու բարիշ կուլին մէկ մէկու յիդ Նախանձը դառիլ է նրանց թաքաուրը, նրանք էլ նրա ճուրաի ին : ճուր-

տերուն, կօսէ, հիմի Ռուս թաքառւոյրը թափում է պարներեմէն . . . ամա՛ գոհն էն ասա՛ նախանձի ճուրտութենեմէն ծվ պիտի թափէ միր տէրոտէրներուն . . . — «Միաբանք ինք, կօսէ, ասում ին միր գահանէքը ու մէկ մէկու արուհը ճանդին՝ կու խըմին . . . Ձլիւ էնդուք ին մոգնում, վուր մէկըսմէկու «Զիւլիայ ջոխի, Կուպրի կոճատ, Հաց ու պանիր» ասին . . . Էնէնց էգեղեցի չըկայ, վուր գահանէքը սէրով ըլին . . . Էգեղեցումը պատարաքիչը սըքըսոված գուս է գալի խորանեմէն խալիի առչիվը միղայ ասելու, էրկու իրիք էլի ուրիշ գահանէք կան էնդի. վիր ին կենում նըրանք, դիփ մէտի գուս ին գընում ժամեմէն ու արցակսում չին ասում նըրան . . . խիխճը տարեկուսած, մոլըրած մընում է բիմի առչիվը . . . Խռութին կուլի ու էհէնց . . . Ձէր վուր խռով գահանէն չըպիտի պատարաք անէ. թէ պատարաք է անում, էնէնց էլայ էրեվան խալին, միթամ վունչիչ խաբար չըկայ . . . Ղըրանք էտու շնուքն էլ չունին : Քանի՞ տիղ է պատահի էս բանը, քանիսեմէն իմ խմացի էս գանգատը . . . Էն Աստուծ իմանայ, թէ նրանց ժողուրթը ի՞նչ սըրտով կուլի էն թահար վախաը ժամումը կանդնած . . . Ի՞նչ անին . . . Դուս գան . . . Ըւր գընան, թէ է՛ն ու միտի չի՞ն, ձիդ իմ հարցընում . . . Գահանէքը կրակին ջուր ածելու մագխար, խալիի անկարքութինը իրանց լաւ օրինակներով դրստելու մագխար, կրակի վրայ ուարէս կրակ ին աւելցնում : Էգեղեցեմէն մէ բիռը անկարքութին բարցած գուս է գալի խալիւր . . .

Միր Սուրփի Ակոփը արմընելու մարթ է էլի : Կօսիս թէ հաղար հինգ հարուր տարի առաջ դուրբինդով մըտիկ է էլի տալի միր ժուգվայ գահաներու արարմունքներու վրայ, էնէնց կօսիս, թէ հիմիկվայ գահաներու վրայ է նրա գրածնիրը : Ա՛յ ինչ է գըրի նա իր գըրումը (352 ու 353 էրեաներումը) — «Գուր վննց իք սորվեցնում, թէ մէկըսմէկու սիրեցէք (հիմի իս,

*) Եւ զիմրդ ուսուցանես, թէ սիրեցէք զմիմեանս . երբ դու լի ես ցատում քարկութեար եւ ատելութամբ : Եւ զիմրդ ուսուցանես ինձ, թէ առնու ոք ըդքոյդ, դու մի պահանջեր . երբ դու զքոյն պահանջես, եւ առնուս եւս զվարձա վաշխի : Եւ զիմրդ ուսուցանես ինձ թէ ցածիր . մինչ դու պարծուկ լիրբ եւ անամօթ ես : Եւ զիմրդ ուսուցանես ինձ, թէ թող զաշխարհս . մինչ դու անկեալ իսկզկեալ կաս ի մէջ մեր : Եւ զիմրդ ուսուցանես ինձ, թէ անդորրացի աղքատ

փառք Ասծու, էտու ասող ու քարոզ արվող դահանք էլ չունինք), ու դուք կի լիքն իք բարգուծէնով ու մէկմէկու ատելով չիք բեղրում: Վճռեց իք սորվեցնում միգ, թէ մէկը վուր քիզմէն իմքին վիկալնէ, դուն յիդ մի ուղի. դուք կի համ վիր իք կալնում, համ էլ ձիր հախը մօդ իք անում շահով: Վճռեց իք սորվեցնում, թէ ցածրը պահեցէք ձիդ, խոնար կացէք, ու դուք կի համ պարծեցող իք, համ լիւրի ու համ անամութ: Վճռեց իք սորվեցնում, թէ թողէք էս աշխարհը, անցորական է էսդանցի փառքն ու պատիւը. դուք կի խիստոված իք նըրա մէջը: Վճռեց իք սորվեցնում, թէ ատկառեերուն զնջացու, պատիւ սու. դուք կի անխնախիլ քըչումիք ձիր ատկատ ննցըրտերանցը: Վճռեց իք խրատում խալխին, թէ ձիր ջիգը հանեցէք սըտնեկումէս. դուք կի հին նախանձով լիքն իք զըլխէն ինչրի վուտը: Վճռեց իք սորվեցնում, թէ սէրով կացէք ձիր ատկըրտերանց յիդ, հաշտ ու բարիչ կացէք նըրանց յիդ, դուք կի հորեան սըլտտորում իք ու օրինաբա իք գըցում էտղըայ խալխի մէջ: . . . Բալէիքնիրը ձիդ է պահ արված, դուք խօմ չիք մըտնում ու չիք մըտնում էնդի, ուզեցողին էլ, օվքիր վուր գալիս ին մըտնելու, չիք թողնում: Օլոր սորվեցնում է ու էն սորվեցրածն էլ անում է, նա միծ կօտլիւ երծաթը (փուղը) վիր իք կալի ու դախմ փաթըթիլ իք փալընեումը: . . . , էն ծառէն, վուրնոր երծաթը փաթըթած պահից, խաւար ախը պլտի զընայ: :

Իմացաք հիմի, թէ օվ կօտլի միծ. նա կօտլի միծ, միծ գահահանայ, մինձ տէրտէր, աւաք էրէց, օվոր համ սորվեցնում է, համ էլ էն սորվեցրածը անում է: Միր միծիրը վուչ սորվեցնում ին ու կատարիլը խօմ Ղէգգերէն խօսելու վըայ դըժար բան է նըրանց համա: . . . Բան էլ ինչլ՞ միծ ին . . . Ամա կուլի դըրանք իրանց գըլսը դըլթելու ջուղաբն ունենան: Տեսաք ինչ օրինատուր ճանչըցիլ է Սուրի Ակուիր իր վախտը վայ գահաներուն . . . Նրա ամէն մէ խօսկը, մէ մէ օսկի աժէ . . . Ա'փէրում վա'րթ ապիտ: Ինքն էլ վարթապիտ ու էպիսկոպոզ մարթ է էլի, մազբամ տեհնում էք, ինչ դրուստ զըրիլ է ամէն բանը անթաքցընիլ, առանց էրեսպաշտութ ին: Վճռըղի ին հիմի էն թաուընիրը. . . . Թէգուզ կան էլ մէ

տաց. մինչ դու անխնայ հալածես զաղքատ զընկերս քոյ: Եւ զիմրդ ուսուցանիլես, թէ թո՞ղ զոխ սրտի քոյ. Երբ դու թողեալ ես աւաղիկ ի քեզ զհին խմորն քինիւն հանգերձ: Եւ զիմրդ ուսուցանես, թէ արան գլաղաղութիւն ընդ կոբոր քում, եւ դու խոտլեալ պղտորես աւաղիկ գժողութուրդ բաղում. . . . Փախանքն քեզ յանձն են. դու ո՞չ մտանես, եւ որք զանն եւ կամին մտանել ո՞չ թողուս: . . . Որ ուսուցանէ եւ տոնէ, մեծ կոչեայի. գարծաթ առեր ընկալար եւ ծրարեցեր. . . Եւ ծառայ, որ զարծաթն ծրարէ, էրանէ ի խաւարն արտաքին:

քանիսը քունջ ու պուճիւրներումը, դուզին մէ երկու դրուստ
 խօսկ ասի . . . Խըխճըններու բերնեններումը բուրթ ին խրծ-
 կում . . . Ս՛ուս կաց, կօսէ. օվ է աղանչաք անում ձիւ, վուր
 յատուկ յատուկ ամէն բանիւն ասիք . . . Գրուստ խօսիլն էլ
 չէ դուս գընում . . . Ձէր էլն դալք փուզն աւելի դին ունէ
 հիմիկվայ ժուգը դիփունի աճկումը : — Երինջ ու հանդարտ
 միւզ ամա ածած ինք, կօսէ, ի՛նչ իք ուզում, մէ կըտուր հաց
 է, աղբաթըխէր, դուք էլ կերէ՛ք, մինք էլ ուտինք . . . Ի՛նչ է
 շփոթ ու դալմադալ ինչի՞ իք սարքում ու բեղամաղ անում
 խալիին . . . քիզ ի՛նչ է արի, վուր էտղըդայ խօսում իս . . . :
 Բանը վուր իմնու քունի վլայ ննդաւ՝ փխն էս է, արաւ այ :
 Գանա հենց քիզ պիտին դէթ անի՞, վուր մէ էն վախաը ձէն
 հանիս . . . Անասուններումէն էլ ի՛նչ թափառութ ին կունենանք
 մինք . . . Ձէր շունն էլ, վուր իմանում է, թէ մէ ուրիշ շանը
 չարչըրումին, ծեծումին . . . իր ձեռեմէն դուս էկածը անում
 է՛ իր պէս շան համա գլուխը յիդ է դընում : Կրան խօմ
 չին խըփի, ամա իր նըմանին խօմ խըփիլին . . . Հիւի միդ-
 մէն ու հիւի միգմէն . . . մէ նըանց տօլ էլայ չըկա՛նք . . .
 Քիզ վուր վարար է գալի, դուն վուր բերախառութէնի մէջն իս
 ննդնում, էն իմն էլ չըպիտի ըլ՞ . . . Թէ մէկ մէկու քօմադ
 չէինք անի՞, էլ ինչի՞ էր բաւ Աստուծ էտղըդայ մարթ իբը մէ-
 տի սիխծում . . . մէ մարթ կու սիխծէր, նա կու մեռնէր, իւ
 ժում ուրիշ ու էհէնց կեհէր ինչքի աշխըքի վերջ . . .
 Թէ վուր մարթ իբը մէկ մէկուն քօմադ անելով չէին ըլ՞ . . . Թէ
 անասուններու պէս պիտէին ապրի՞ . . . էլ ինչի՞ էր Աստուծ խիլք
 ու շնուրք տալի մարթ կերանցը Վուր շատ տըվիլէ,
 շատ էլ գուզէ . . . Գուզէ վուր, թէ դուն շէն իս, վէրնընդած-
 ներուն վիքաշիս, մաեաքար տաս, դուքան նըստեցնիս . . . գիւ-
 նաուր իս, ուրիշներուն էլ օտկէ . . . Աստուծ անփուղ տըվիլ է քիզ
 էտղըդայ շնուրքը, ամութ կուլի, վուր խըխճըններուն մէ քա-
 նի բան սորվեցնիս . . . ձեռեմէտ դուս էկածն անիս . . . չասիս
 թէ, բան չունի՞ս, իս ինձ ամա իմ մօդ արի փուղ իբը, ու-
 սումը . . . Էտ իմն ու քունն է է՛, վուր միր տունը քանդում
 է . . . Գահանէքը վադ ին, ինձ էլ վունչիչ դէթ չին արի,
 ուրիշին խօմ արիլին, իս էլ կու խօսիմ նըրանց վլայ, դուն

էլ, ուրիշներն էլ . . . իս վաղ իմ, դուն էլ խօսի, նրանք էլ խօսին . . . քանի շատ մում վառին մութ օթախումը, էնպէս դայ լուս չի ըլի . . . ինչքի գահաներուն զարար չըտանք, չըպիտին խօսի . . . միզ զարար օչով չէ տրվի, մագրամ խօսում ինք . . . ամա՛ մէ փէքը արէ՛ք, գահանէ՛ք . . . ձիր խօսելու բանիրը, Գաբաղ Ղաղօէքը պիտին խօսի . . . միր կաշիքը շինի՛ նք, թէ ուրիշի պարտկիրը տանք . . . չիմ գիդի Է՛տ վճռողանցի է թէ միզ դէթ չին արի, ու շիննուս ինչի՞ կողարցընինք նրանց վըայ . . . Կուլի էս իմ խօսին էլ գէթ տալու նրմանեցին միր տէրտէրները, ու բալքի նրանցմէն շատիրը վիճալին մէ տեհնին «Կռուսի» կազմի ռանդը. երկու իրիք տարի է էս միր քախկումն է տըպվում, քու միզաց տէր ըլիմ, թէ բանեմէն խաբարութին ունենան նըրանք . . .

Էլի էն իմն ու քունն է արունքս խառնում . . . ախար միրք մէ ասկ ինք, մէ հաւատ ինք, մէ Հայ քրիստոնայ ինք . . . մինձն էլ, պըստիկն էլ, քէսիբն էլ տէրտէրն էլ, գիղըցին էլ, խաբաղն էլ, դաբաղն էլ . . . դիփունքըս մէկ ինք, մէ ասկի կըտաւրտանք ինք, վուր դիփ մէտի մօդ անիս էն կըտաւրտանքը, մէ վըւիչ իմքին կու դառնայ, անուսն էլ կուլի ԱՍԿ : Մէկը իր ասկի աճկն է, մէկէլը ձեռն է, մէկը վուտը, բերան, անդա՛, սիրտ, մեճկը, ուսը, գլուխ . . . Վճուր մէկը կըտրիս, վուր ան չըցաւի ու ան զարար չըլի մարթուն : Աճկը կանա՛ անդճին ասի, թէ «անգա՛ քիզ չիմ ուզի» . կու տեննէ, ամա՛ վուր անդա՛ չի ունենայ, չի իմանայ, թէ ի՛նչ է անում խալիսը : Էնէնց էլ քինթն էլ հարկաուր է, մեճկն էլ, ուսն էլ, գլուխն էլ, ձեռն էլ, վուտն էլ. դիփունքն էլ հարկաուր ին. տէրտէրն էլ հարկաուր է ասկի համա, վաճառականն էլ, փեշաքարն էլ, վաւուցանքս անողն էլ . . . Վուր ասում ինք, թէ ան գահանէքը վաղին, ան միր փուղատէրները փուլին, մէկ մէկու համա չին. էս խօմ՝ մէնակ իս չիմ ասում. հաղար ու միլիօնսուր մարթ իք մէ հանգի ին խօսում նըրանց վըայ . . . մաւրումէ, վուր դրուստ պիտի ըլի նրանց ասածը . . . Աւադաց կացէ՛ք, ինչքի մէ տիղ մէ բան չըլի էլա՛, հաղար ու հարուր հաղար մարթ մէ հանգի չի խօսի : Էն գլուխը իղելու ժամանակը անց կացաւ . . . Գահանէն մէ «Աստվաճ օրհ»

նեսցէ՛, կօսէր, մէ նշխարք էլ կու հանէր ու կուտէր ժողօ-
ուրթ ին, խալին էլ նրան իրզընքեմէն բացը էր վիքաշում. ժո-
ղօուրթը մէ էրկու օսկի կու դընէր թաքուն տէրտէրի ան
վարթ աղիտի ձեռը, իժում տիւ, թէ ի՞նչ թահար կու գո-
վէին ու կուօխնէին նըրանցն ամէն տիղ, քարոզներու մաղիար
դիւի նրանց գովասանքները. յիդ կօսէին ժողօուրթ ին
Մէջ տիղը վունչիւ չը կէր, մէկ մէկու գովելով կի չըկէին
նրանք : Ի՞նչ օգուտ, ասսէ հստու մէն, խալին էլի էն խալին
էր մշնում. գահանէքն էլ յիդն ու յիդը ուարէս էին դառ-
նում : Վաղ արարմունքի տէր մարթուն ինչսի մէկը չասէ,
թէ արարմունքը փիսն է, խիլքը մօդ արան, այ ինչ կու դուս
գայ բանեմէն, ինչրի չի թօքս անի նաիր վադ դուրձիրը ու
իր պէս վաղերու աւել օջով չի տեսնի նա. լաւերու տեսնելու
համա նրա աճկիրը քու կուլի : Վաղ ին վուր ասիք, թէ լաւ իք,
հանդարտ կացէ՛ք, քիփներու օջով չի դիփչի, նրանք ուփրօ
կու ելլաղանան : Թէ մէ օմքնու խիստ սիրում իս, թէ նրա
լաւն իս ուղում, պիտիս նրա եանդիլ ու պակաս բանիրն ասի
էրեսին. ամանչելու բան չոկայ էտի ու վունց էլ բեգամաղ
ըլիլու. հսօր քիչը կու դրստէ նա իր եանդիլ բանիրը, էքուց
ուփրօ լաւ կու իմանայ, դէս ու դէն ուփրօ բաց աճկով կու
մշտիկ տայ, լաւեմէն էլ լաւը կու սորվի. վաղեմէն էլ, լաւը
կու սորվի . . . էնէնց փիս իմքին չի ըլի, վուր մէ պատի լա-
ութ էնի նըշան չունենայ մէ բանումն էլայ . . . Երեսին վուր
խիստ սիրիս, ամէն օր վուր ասիս նըրան—«չատ լաւն իս,
աղունակ իս, հատը չունիս» ու նրա պակաս բանիրը չը-
դըրստիս. անըկամ ձիէմէն բեթար կուդառնայ նա վիրչը.
կօսէ, վուր էհէնց ինձ ամա դինջ ննգած կամ սիրում ին ինձ
ու պատիւ ին տալի, էլ ի՞նչ կօնիմ ուրիշ բանիրը. էհէնց կու-
լիմ, էլի լաւ կու էրեվամ դիփունի աճկումը . . . Եհէնց էլ
միր գահանէքը կուլին ասում էլի

Եւ էրդար ծըռծըռեցնիմ, չը ծըռծըռեցնիմ, օ՛վ չի դիլի
միր գահաներու պակաս բանիրը . . . օջովի համա առչի իս
մանտըլ չէ՛ հստունք, կուլի ուփրօ հստի բանիր յիդ պատ-
մին նրանց վրայ ուրիշները, վուր ինձ ամա առչի իմանալն ը-
լի . . . Արի՛ ու հիմի տէրտէր դառի . . . Տէրտէրի վուրթուն

վուր սըպանիս, խարազութին կօնէ ու տէրտէր կի չէ օխնը-
վում: Միր Հաու շկոյնմէն դուս էկած տըղերանցը խօս ջըլիզ-
դան նահատակում ին, թէ ինչն տէրտէր չիք դառնում, կօ-
սէ . . . Ամա քի դրուստն ասիմ, թակիլութին ին անում . . .
Վո՛ւնց խառնըվինք, կօսէ միր հիմիկվայ դահաներու համբըումը:
Մէ լաւ գիշնաուր դահանայ, վուր ննգնումէ մի տէր-
տէրներու ծանգը . . . վայ նրա միխկը . . . իստակ նահատակ ին ա-
նում խըխճին . . . Էնդըդայ չարչըրումին, վուր ան նրան էլ ի-
րանց հանդի օմքին ին շինում, ան թէ չէ, ջըզրու ճիճինատ-
րաք ին անում . . . Չեհել, Չեհել սիւ խուզի տակն ին դընում
նըբան . . . արի՛ ու մէ լաւ օմքին դահանայ դառի Լի՛նչ
սըրտով դառնան

Ան օվքիր ին միր հիմիկվայ դահանէքը . . . վուրը
բազալ է էլի, վուրը ջուհլակ, գերցիկ, չարչի, միկիտան, օս-
կերիճ, կէկէլի, ճոնի, հաւ ծախող, դարէուր խուզապան . . .
. . . իրանց փեշակը ձեռք չէ տըվի ու դընացիլ ին տէրտէր ին
օխնըվի: Անշընուք ու անմաեայ մարթկերանց փեշակն է
դառի դահանութինն էլի՛ . . . Լի՛նչ լաւ է է՛ . . . Ի՞նչ է,
մէ դըժար բան էլ խօս չէ, հիմի դահանայ դառնալը . . . Ա-
ռաչ գընա՛, թէգուղ չընութ ին ու գորձլապնութին արա՛.
. . . մէ տասը թուաման կի յիդ գըցէ՛ . . . իժում վունցոր դու-
զիս, էնէնց կուշինիս բանըտ . . . Գուզիս դահանայ կու շի-
նին քիզ, գուզիս վարթապիտ Վա՛, փառաուր միրուքը
կուենհաս, լաւ պոպոզաուր վիդար ու էրգէն էլ փարաջայ . .
էլ Լի՛նչ գուզիս . . . Վարթապիտ իս ու Վարթապիտ . . .
աչո՛ էլ կու համբուրին ու դիփուները «փառաուր ըլիս»
ձէն կուտան քիզ . . . Էլ Լի՛նչ գուզիս . . . հալըաթ

Ա՛յ Լի՛նչ է գըրի միր Սուրփ Սկոփը իր գըրումը (351
էրեսումը). — «Մուռը դընացինք ու ըսւ չը խրատեցինք ժողուրթը:

*) Գնացաք խոտորնակս, եւ խրատեցաք ձախողակի: Նա եւ դոնորը ձեռնա-
դրութին, զոր ընդունին սոքաի մէնջ. վասն անուան եւ եթ մարտնչին ի վե-
րայ նորա. եւ ոչ գտանի վարլաղ երբէք ուրեք ուրեք, եթէ խնդրեսցէ ոք,
թէ ով իցէ երկիւղած յաստուծոյ. այլ թէ ով էրէց ձեռնադրութեամբ: Եւ յոր-
ժամ ասեն, թէ այս ոք էրէց է, ասեն ցնա, քեզ օրէն է բազմիլ ի բարձն
առաջին: Եղբարք իմ, անուանք զոք ոչ տանեն ի կեանս, եւ ոչ ապրեցուցա-
նեն ի մահուանէ որպէս ոչ ապրեցուցին զՆարաթ եւ Զարիութ . . . այլ ըսա

էն սուրբի կարքն էլ, վուր գահանէքը զլուսը փոթու տալով ճարում
ին միղմէն մէ անուսի խաթըու է։ Օչով չըկայ, վուր ասէ թէ, ծվ է
Սոթէն վախենողը, էս ին հարցընում, թէ ծվ է վաղ օծնածը։ Իփոք
ասումին, թէ սա հին գահանայ է։ համեցէք, կօսէ. քի սաղ դուքայ
առչի բարցի վրայ նըտողը։ Ախպըրաթ, մէ դարդակ անումը, դը-
րախտը չի տանի մարթու ու չի աղատի մահնմէն, վունցոր Նաբաթ ու
Արիութ գահաներուն էլ չաղատից մահնմէն։ Անումի յիդ բարի գուրծ
էլ է հարկաուր։ Բարի գուրծը առանց անումի կանայ ապրեցի ու չա-
հի մարթու հօքին. ամա առանց բարի գուրծ անումը. վունչըչի չահ
չէ։ Մէկը չըկայ, թէ միտը բերէ Գրիստուսի ասած խօսկիրը, թէ, «վայ
ձիդ զըպիրնիր ու փարխեցիք, վուր սիրումիք մէ յոյ երումը տախտ ու
ղիւանիր, ճաչերումը առչի արդիրը. ուրախանումիք, վուր խալիւր ձիդ
ասում է, վարթապիտ, վարթապիտ»։ Էս խօսկի վըայ էն միտս
էկաւ հիմի, վուր մէ կընիկ ասիլ է իր մարթուն թէ, անմարթ,
ինչը՝ մէ աշկիրտ չիա ճարում . . . Ի՞նչ է, ուրիշ վունչիչ չը-
լի, քիդ ուստա կօսին, ինձ ուստի կընիկ։ Միւր գահանէքը
մէնակ անումի համա խօմ չին չալիշ գալի տէրտէր դառնա-
լով. տէրտէր վուր օխնըվին համ խարջ չին տայ, համ գեղնի
փուղ չին առնի նըրանցմէն, համ ազնիվութու բարեբար կու-
լին նրանց վուրթիքը, լաւ լաւ թիքէքը ամէն սուփրումը
նըրանցը կուլի, առչի բաժինը նրանց համա գուքայ, քե-
լիսի աւան չաւանը նրանք կուլին, դիփունանցմէն պատիւ
կունենան . . . մէ ինձ ասա էլ ի՞նչ է պակաս նըրանց։ Հալ-
բաթ վուր անշընուք ու յիդ ննգած մարթիքը զլորներուն
փոթու տալով գահանայ կու դառնան . . . Օրինաուր մար-
թիքը խօմ, առանց էն էլ կանան օրինաուր ու լաղաթի ապ-
րի նրանց անումը չին ունենայ, մագրամ նրանց վաղ արար-
մունքներեմէն խօմ հիռու էլայ կուլին . . . Հանաք բան խօմ
չէ՛. էնդդայ փառքն ու պատիւը, վուր մէքաշ ճարում ին միր
գահանէքը . . . աբա ի՞նչ բանի կանգնին, վուր էնդու մէ
դանդն էլայ ունենան . . .

Խօմ չին ասում միր տէրտէրնիրը, թէ ժողուրթն էլ

անուան գործք բարիք պիտոյ են։ Բանդի գործք առանց անուան ապրեցուցանն
զվատակաւորս իրեանց . . . այլ անումք թարց գործոց բարեաց չեն ինչ շահ եւ
օգուտ . . . Եւ չիք ոք որ յիշէ զբանս փրկչին, որ վայ տայր դպրաց եւ
փարխեցւոց, յասել անդ իւրում, վայ ձեզ, որք սիրէք զաթոս ի հրապարակ
եւ զդահազուխս ի ճաշս եւ կոչիլ ի մարդկանէ վարդապետ վարդապետ։

միակ է. մինք ի՞նչ գիշերք, վուր նրանցն ի՞նչ սորվեցնինք : Էս վուր փերք անին խօմ, միզ ամա էլ լաւ կուլի, աշխարքի համա էլ : Տասը Հաէրէն խօսի չին կանայ մէ մէկու վոյ դրուստ ասի . . . Գըրիլը խօմ Աստուծ պահէ . . . Աղօտկնիրը անգիր սորվիլին թու թ իղուշի պէս ու ասումին ժամումը. մէ հարցընիս, թէ ի՞նչ ասիր, տէրտէր ջան մէ յիշ պատմէ՝ էտ տղօտկը : — «Վճռնց թէ յիշ պատմէ, կօսէ նա, Կանա՞ էս աղօտկնիրը կու յիշ պատմըլի՞. էտու գըրուշիրը միգպէս մարթիք խօմ չի՞ն էլի . . . գուզիք ծըռմըռիլ տայ միր սուրփ աղօտկնիրը . . . այ դրուստ Լօթուանգու թին . . . Տէր, խըխճա՞միր գըլիին . . . Ախար էս աղօտկնիրը, վուր միր խօսկերով ասինք, խօմ զիփ մէտի իրանց դօրութինը կու կորցընին . . . Լօթուանգնիր . . . ասկը շուռ տըվողնիր . . . էտ ի՞նչ հարցընեւ բան է, վուր հարցընումիք . . . գուզիք խալին էլ ձիզ պէս շուռ գայ . . . սուս կացէ՛ք, օչովի մօդ էտ խօսկը բերներեմէտ չը դուս թողնիք, թէ չէ՛, վայ, վայ, վայ . . . Հաուց ասկը զիփ մէտի խարաք կուլի . . . : Ի՞նչ ուստա էլ է է՛ . . . ինքը չի գիշի, վունց թարգմընէ ու օվոր թարգմընէ, կօսէ, Լօթուանգ է, աղօտկն իր զօրութինը կու կորցընէ, կօսէ . . . Իմացա՞ք ինչ հանգի ին խափում խալիւի՞ն . . . ամա վայ վուր խափվելու պըտուղնիրը հիմի եիստ սակաւացիլին . . . Սրանք վուր էս ին, սրանց ժողօուրթն. ի՞նչ պիտի ըլի, էն Աստուծ իմանայ . . . միլաց պատուհաս բերնեներուն բաց ու խուփ աներով կանգնած ին ինչկի ժամը դուս գուբայ . . .

Աբա մէ հրամանք դուս գայ միր գահաներու միծեմէն, թէ փլան տէրտէրը գիղը ղըրգեցէ՛ք, էստի հարկաուր չէ՛ : — «Ի՞նչ . . . գըլխումըս խըփած խօմ չիմ, կօսէ միր գահանէն, վուր ֆեթխանի ու Սուփ Սարքըսի չաղ չաղ մատղի մըսիրը թողնիմ ու գիղը գընամ . . . իմ հէրը վաղ էստի տւադ գահանայ էր, ինձ կի էնէնց տիղէլ չիք տալի . . . : Զարեներուն կըտրած իրանց հօրերու եախեմէն ին բըռնում, նրանցմով ին պարծենում . . . Մէկն ասէ՛, թէ ձիր հէրիրը վուր աւադ գահանէք էին քախկումը, հալըմթ մէ էրկու իմքին գիղացիլին . . . գուք վուր մէ դրուստ Հաէրէն կարթալ ու գըրիլ էլ չիք գիշի, խիստ էլ սըրտապակաս իք ըլճում գիղ

գընալը արած ի՞նչ ձիր լաիղ բան է, ձիր ամաղիծիօնը կու վիկայնե՞ . . . — «Հէրն ու մէր ունինք, կօսէ, նրանց վճռնց թողնինք ու գընանք սար ու ձուր ննգնինք» . . . Ա՛յ ինչէ՛ գըրի միր Սուրբ Ակոփը (344 էրեսումը) — «Միր Փրկիչը սորվեցրուց միգ, թէ օվոր ինձ իր հօրն ու մօրմէն ու իր զլխեմէն աւելի չի սիրի, իմ աշկիրտ չի կանայ ըլի . . . » :

Թէ ինձ կու հարցընէին, իս շատ խէյրաթ կու տեսնիմ, վուր նուրընձայ գահաներուն առաջ մէ չուրս հինգ տարի գիղը զըզին : Հալթաթ, էլ ի՞նչ ասիլ գուզէ, վուր էն գահանէքը ուսում պիտին ունենայ . . . Ուսում ասիլ ու քանի՞ բան միտս էկաւ . . . քանի՞ անուսում գահանէք առչիվ էրեւ վային . . . Սխար մարթու սիրտը վճռնց չը տրաքի տասը, տասնուհինգ, տարի նստած է պիսէրը, գիշեր ցերեկ զալամը ձեռնեմէն չէ՛ վեր գըցում . . . մէ չընի համա. տաս տասնուհինգ տարվայ վըայ պիտի էգգամին բըռնի, վուր արած թէ մէ չնոմնիկ դառնայ . . . Գահանի կարքը մէ չընի հենչաք էլայ չէ՞ . . . վճռնց էգգամեն, վճռնց տասը տասնուհինգ տարերով էգեղեցումը զուլուղ անիլ . . . առանց գըլխացաւանք, հանդարտ, հանդարտ, առանց տաքնալ ու հօմնալ փիլնաուր ին դառնում : Մէ էնէնց էգգամին էլայ չին պիտի անիլ տայ, վուր իմանան, թէ գիղէ՞ էն տէրաէրայուն իր լիզուն ու իր հաւատը . . . Ո՞ւմը միղ գընիմ էս բանիրը . . . ձար չը կայ, էլի խիխճ ծանդր բիւր բարցած ժամանակի վըայ պիտինք բարցի էս անկարքութինն էլ հիմիկվայ ժամանակն է միղաուրը, ուրիշ ժամանակ գուքայ ու էստունք զիւի կու զըստըվի, զիւի կարքի կու ննգնի . . . Հա՛, էն էի արզ անում ձիր հրամանուցը, ուսում առած գահաներուն պիտին զըզի գիղը, մէ տասը, տասնուհինգ աշկիրտ պիտին մօդ անի նրանք ու էրեխանցը հարկաուր բանիրը սորվեցնին. գաղեթնիր կարթան, գըրիր կարթան, պարապ վախտիրը կու սորվին իրանց հանդարտ գիղումը : Անգաճը վուր ամէն չար բաներեմէն հիռու կուսենան, կուլի վուր իրանք էլ հիռու ըլին էնդունցմէն : Իժում խփոր նրանց միժը տեսնէ, թէ գա-

*) Եւ փրկին մեր զարձեալ ուսոյց որ ոչ սիրէ զիս առաւել քան գճայր եւ գճայր եւ քան զանձն իւր, աշակերտ ոչ կարէ լինիլ ինձ :

հանէն լաւ փորցրվեցաւ, իր գուրձին մուղախիթ է, ինչ գիշացիլ է, մէկը տասնով է շինի. էն վախտը նրանց պատիւ տալու համա պիտի վիկալնէ ու քաղաք բերէ : Եհէնցու թէնով մընամ վուր լաւ ըլի. էն վախտը մէնակ գիղնաուր ու լաւ արարմունքի տէր գահանէն կուեննայ քախկումը տիղ, անգիղու մնիրը իրանց իրանց կու կորչեն . . լըսուումը՝ մուծը չի մընայ . . .

Հիմի վուր իս մէ խմբին ասիմ, կօսին թէ Փռանդացիլ իս : Իմ վուր թին ասուում է, թէ Փռանդներու վարթապիտանիրը, կօսէ, տաւր, տասէրկու տարերով սորվում ին իրանց հարկաուր բանիրը, քարոզ տալը, աղօտկները . . իժուում վերին կենում ու գընում ին գիղերը, սարիւրը, ձուրիւրը, ծովերու վրայ, տաք իրգընիր, սառը իրգընիր, խալիսին քարոզ տալու համա . . ուրիշ հաւախ մարթկերանցը Փռանդացներու . . Միւր գահանէքը կի նաղդ վուղն ին ուղում . . իրանց Հայ քրիստոնէրուն զախմ պահին իրանց հաւախ վրայ, միթամ թէ ուրիշներուն ին Հայացրի, չինք ու գիղրանց ուրիշներուն հայացնիլը . . Քանի՞ Հայ է ննդի էն Փռանդ քարոզ տըվողներու ճանգը ու շուռ է էկի . . Իսկի մէ տէր ունեցիլ է, վուր զախմ պահիլ էր նրանց իրանց հաւախ վըայ . . — «Ի՞նչ հարկաուր է, կօսէ միւր գահանէն, վուր անմիղ անդնջում ըլիմ ու չարչարանքով խաւրեցնիմ իմ կինքը : Մէնակ իս խօմ չիմ, կօսէ, ուրիշ էլ շատ կան, մէկէններուն ղըրգին հաղըր . . . կոպիտ գիղըցներումը ի՞նչը կու տպրեցնէ ինձ . . » : Հակառակ խօսելումը կի ղըժար թէ ախտիս նըրանց . . . Ուրիշ ի՞նչ բան ունին, գիշեր ցեւեկ դիփ էնէնց դարգան խօսելով ին անց կացնում, հալքաթ վուր լաւ վարժըված կուլին լանցարա խօսելումը . . .

Տէրաէրները խօմ գիլին, վուր իրանք Քրիստոսի օրինակ ին. իժուում էանց անուամիրը կտորած պիտին ունենա . . Սիլինչ ին ասում օրինաուր մարթ իքը—«Տէրաէրներն էնդու համա ին, կօսէ, վուր միւր համբրի մարթ կերանցը ու անգիղումներուն սորվեցնին, խրատին ու ամէն լաւ լաւ բաներու օրինակ ըլին նրանց համա : Շափթէնը մէ մէ գամ էլայ, կօսէ, պիտին գընայ իրանց ժողօուրթի տուն ու պիտին խրատի

նրանց վրէթ խերանցը, աւետարան պիտին կարթա նրանց մօդ, պիտին յիշ ասի Գրիստուսի ասած խօսկիրը, Աստվածաշունչը պիտին յիշ պատմի ու միւր Սուրբ վարթապիտաներու գրեածները ու արած բանիրը պիտին յիշ ասի, վուր անդ իդումներու գրել խումը մէ կրկու իմքին նըստի. էն վախար անպատճառ շատ փիս բանիր կու մըտէն գըցին նըրանք ու շատ ու քիչ էլ էն Սուրբներու, Ասծու դուրեկան արարմունքները աճկի առջիվը կուսնեան հալիլը պէս . . . Բան է հէնց խօմ չի ըլի, միտի չէ միւր խալիւմ . . . դուստ լըկամը կըտրած ձիաներու պէս, չին իմանում, թէ ի՞նչ ին անում . . . Տէրտէրներն էլ խօմ մէնակ փուղ մօդ անող չի՞ն միղ ամա . . . Միւր խալիւր գընում է հիմի էգեղեցին ու սիվէն սիպաղկէն, վուր ասիս մէ իքմին չէ իմանում . . . Քու միղաց տէր ըլիմ, թէ գիշենան՝ աղօտկ ին ասում ժամումը, թէ խաղիր ու տաղիր . . . Վուր օջով չէ սորվեցըցի նրանց, վուրդանցեմէն կու գիշենան . . . նրանց ի՞նչ միղն է . . . Գիշեցողը չը գիշեցողին պարտական է, միւր տանու տէրտէրները խօմ խիստ պարտական ին միղ. ամա՛ վուր չին անում, արի՛ ու զոռով անիլ տու . . .

Մէ փըսակին ու կնքվատէքին ին գընում միւր տէրտէրները իրանց ժողօւրթի տուն, էն էլ կըռվի ու շփոթի աւել բան չին շինում : Կու տանին նորահարս նորափէսին ժամը : Առաջ սորգ է ըլում — ի՞նչ կուտաք, կօն վուր փըտակիմ : Թէ կու բարիշի՛ խօմ լաւ, թէ չէ ու՛ կու թողնէ նորահարս նորափէսին էգեղեցումը ու փախում է ժամեմէն . . . Նրանց տէրերն էլ չարեներուն կըտրած, տալիս ին խռոված տէրտէրին փուղիրը . . . (էն էլ Աստուծ իմանայ, իրանց ջիբեմէն ին տալի, թէ պարտկ ին անում ու էնէնց ին տալի) . . . Էս բանիրը կի դիփ բիմի տուչիվն է ըլում այ . . . տորգն էլ ու պերետորչկէն էլ . . .

Միւր վուր ձէնեներուս կըտրիլ ենք ու վունչիչ չինք ասում, ախար մէ Աստուծ իշին դըրանք է . . . հենց ասինք, թէ մինք ձէն, ծըպտուն չինք հանում . . . գանա՛ չինք իմանում հատունք . . . խուլ խօմ չի՞նք . . . էհէնց չի ըլի, թէ չէ, իրանք գիղին ու իրանց Աստուծը . . .

Մէկ էլ չիմ գիղի ի՞նչ կօնինք էսղըջայ տէրտէրները :

Մէ է գեղեցումը երկուսը, շատ շատ իրիքը հերիք չի՞ն, վուր հինգն ու վեցը չըլին : Քիչ վուր կուլին, իրանց դէլուրն էլ բլում կուլի . . . ուտիլ խըմելու ու ուրիշ բաներու թամա հուլթին վուր չին ունենայ, կուլի վուր էն վախտը Աստուծ մօղաուրին ու իրանց ժողուրթին օրինաուր հովվին :

Հիմի էլ կի ասում ին, թէ միւր ժողուրթը հովվում ինը, կօսէ : . . . Զորանը չէր առաչ մէ քանի ամիս խան դէսն է ման ածում իր օխչըրներուն, խան դէնը, խան սարն է տանում, խան աւփի վըտյ է արծեցնում, լաւ լաւ խուտի տիղիր է ճաւում նրանց համա, էնէնց կըշտացնում է օխչըրներուն : Իւ ժում է նրանցմէն գառնիւր մօղ անում, կաթը կըթում ու բուրթը կըբտում . . . Միւր հովիթիւրը կի ուրիշ թահարն ին իմացի բանը . . . ամա իրանց խէյրաթն ին գըթի : Դիւ մօղ ին անում, կըթում ին, կըբտում ին . . . էն մէկէլ բանիւրը կի . . . էհ, բան չունիմ, դըթար է, կօսէ, վուր առանց էն էլ բանը եօլա է գընում, անմիղ գըլիւրնիւրը ինչն ցաւեցնին ու նիւղանան . . . հալբաթ . . . օվ ինչ է ասում . . . փառաւրը ըլին . . . :

Ա՛յ ինչ է ասում միւր Սուրփի Ակոլիւր (194 ու 195 էրեսներում) — * Էն հովիւնիւրը, վուր իրանց օխչըրներուն վըբրեներումը չին անց կացնում, ջամագրով հովիւնիւր ին, նրանք մէնակ իրանց

*) Եւ հովիւք, որք մշինչ փոյթ արարին վասն խաշին, նոքա վարձկանք էին, զի դանձինս իւրեանց միայն արածէին . . . Ո՛վ հովիւք անմիտք, որ գէէրադ ուտէք, գիտիուկադ աղանիք, դղարարտող կըճատէք, եւ զխաշինս իմ ոչ արածէք . զհիւանդացեալն ոչ բժշկեցիք, եւ զտկարացեալն ոչ զօրացուցիք, զբեկեալն ոչ պատեցիք, եւ զչարչարեալն ոչ մխիթարեցիք, զմոլորեալն ոչ դարձուցիք, եւ զլիւրուսեալն ոչ խնդրեցիք, եւ զհաստահարուսան եւ զպարարտն ոչ պահեցիք . այլ բռնութեամբ եւ խարէութեամբ չարչարէիք զնոսա . եւ դուք զգեղեցիկս եւ զլիւրուկ արօտս յառաջագոյն ճարակէիք . դարձեալ զմնացեալ ճարակն առ ոտս կոտորէիք, եւ կճղակաց ձերոց կոխան անէիք, զլուրս անուշ եւ զյոտակն ըմպէիք, եւ զմնացեալն ոտիւք պղտորէիք : Եւ խաշինք իմ զիւրեալս ոտից ձերոց ճարակէին, եւ զլուրս պղտորեալս իձէնջ զմիւրականամս ըմպէին : Սոքա եւ հովիւք լիւրք եւ վարձկանք . զի ոչ արածեցին ըզխաշինս, եւ ոչ առաջնորդեցին բարեք եւ ոչ թափեցին ի դայրոց : Յորժամ դայ հովին մեծ վարդապետն հովուաց զհանդէս անէ խաշանց իւրոց . եւ այց առնէ հօտից իւրոց . եւ ամէ դայնս հովիւս, եւ ամէն ընդ նոսա համար . եւ դատապարտէ զնոսա ի դորմս իւրեանց : Եւ որ հովուեցին խաշանցն բարեք, ուրախ անէ զնոսա վարդապետն հովուաց, եւ ժառանգեցուցանէ զիւրանս եւ ըզհանդիստ :

գլխաւորն ին արծեցնում, . . . Օ՛վ անխիլ հովիւներ, վուր զերբ ուտում իք, փափուկները հաքնում իք, չաղկը կըրտում իք ու օխչընիք կի չիք արծեցնում. նրանց հիւնդներուն՝ չիք լաւցընում, ու անկարողներուն՝ ուժ չիք տալի, նրանց ջարթածնիրը՝ չիք փաթլըթում, նիղացածին՝ ումիկ չիք տալի, ճամիէն կորցըրածին՝ չիք վիզ դարցընում, կորցըրածը չիք պըտըռտում ու չաղն ու լաւը՝ չիք պահում, խափխըփելով ու ուժով չարչըրում իք նըրանց. սիրուն ու փափուկ օխչընիքը գիփուենումէն առաջ իք ձիր կերակուր չինում ու մնացածն էլ, վուտններու տակն իք կոտորում ու գեղնի վիզ հաւըրում. անուշ ու խտակ ջըրիքը խըմում իք, մընացածն էլ ձիր վուտններով իք պըխտորում: Օխչընիքը ձիր վուտի կոխչըրտածն ին ուտում ու ձիր վուտներով պըխտորած փխ համով ջըրիքն ին խըմում: Սրանք լիւրի ջաւազրով հովիւներ ին, էնդու համա վուր չարծեցընին օխչընիքը, լաւ ճամիայ չը չհանց տըվին նըրանց ու գիւաներու ճանդեմէն էլ չը թափեցին: Իփուր գուքայ հովիւներու Միծը (Քրիստոսը) կու աընդդէ իր սուրուն, կու բերէ էն հովիւներուն, հախ ու հեաաբ գուղէ նրանցմէն, կու դադապարտէ նըրանց իրանց գուրձերու համա: Հովիւներու միծը կու ուրախացնէ էն հովիւներուն, օլքիւր վուր լաւ պահեցին իրանց սուրուն, նրանց էն վախտը կու հանդըստացնէ: Տեանում իս Ասծու արթար դադաստանը. դինջ ու հանդարտ էլածներուն, յա չարչըրում է, տանջում է. չարչարանքով, նիղութիւնով իր օրը անց կացնողներուն՝ հանդըստացնում է, դնջացնում է. .

Ա՛յ էլի ինչէ գըրած միւր Սուրփ Ալուի գըրումը (ՅՅԶ էրեսումը) — «*Ղօչալ օխչընիքը արծեցնում իք դուք, մընացածներուն ձիր վուտներու տակն իք կոխչորտում: Ձընի ջուրն իք խըմում դուք, ինչոր մընում է, էն էլ պըխտորում իք ձիր վուտներով ու սուրուն ձիր փըչացրած աղերու վրայ է արծըվում ու ձիր պըխտորած ջուրն է խըմում: Չաղ օխչընիքը ուտում իք դուք, նրանց բուրթը հաքնում իք, սուրուն չիք արծեցնում ու էլի նրանց ձիր հրամանքի տակն իք պահում ճուրտ ու ծառի (քըջի) պէս: Հովիւ, դուն վուր քու գըլխի պատիւը չիս դիլի, դուն ծով իս, վուր դադաստնի տակն իս գըցում էն ծառէն, վուրնոր քունը չէ: Թէ կանգնած է ծառէն դրուտ

*) Չարժա քաջ արածիք դուք, եւ որ մնայն կոխան առնէք ոտից ձերոց: Ըլ ջուր ձիւնաջուր ըմպէք դուք, եւ որ մնայն պղտորէք ոտիք ձերովք. եւ խաշն իմ արածի գիտման ոտից ձերոց. եւ ըմպէ՛ դժուր պղտորեալ, դոր յաւելիք դուք: Դարձեալ գպարարտս խաշն ուտէք, դասն զգենուք, եւ դժոտ ոչ աւաճէք, այլ հնադանդէք դնա ապիրատութեամբ: Ը՛հ հովիւ որ ոչ զիտայ զպատիւ անձին իւրոյ. դու ո՞վ ես որ դատես զծառայ, որ չէ քո: Զի թէ կանդուն է, տեառն իւրում կանդուն է եւ եթէ՛ դըրի, տեառն իւրում դըրի: Արդ եթէ արդարանալ ոչ կուրես, մեղանչել ընդէր մեղանչես:

ճամփի վրայ, Ածու համա է կանգնած, թէ զըլտրվում է, թէ ճամփին ծրուում է, իր Տիրուչ համա է զըլտրվում: Թէ ձեր զըլտրվան էլ չիք կանադի դուրթի, բան էլ ինչի իք միխի անում »:

Էս միր Սուրփ Ակոփի խօսկերումը, վուր հովիվներու մազիար միր տէրտէրներուն զըրինք ու սուրունի ու օխչըրներու մազիար, միր խալխը. ի՞նչ դրուստ կու գուս գայ ամէն մէ խօսին է՝ . . . յատուկ յատուկ կօսիս զիփ միդ վըայ է գըրած էստունք:

Միր Սուրփ Ակոփը էնէնց անմիդ, յիդ ննգած մարթ էլ չէ էլի, վուր նըրա գըրած բաներուն չը հաւտանք: Միր Գըրիքուր Լուսաուրչի ասկեմէն է էլի նա. առաջ Ղըզըլթաշներու իրգրումն է էլի կենում. իժում էթոդ իր փառքն ու պատիւը ու գընաց Մըծբին քախկի մօդ սարերումն ու մաղաբօրումը ճրքնրվիլու: Առաջ վարթ ապիտ էր, իժում էպիս կօպող օծնեցին նըրան: Շատիրը չէին աւտում էն փախադ, թէ ան ջըրհիղիդ է էլի ու ան տապան կայ ուրուքմին: Վիկացաւ Սուրփ Ակոփը, ուղեցաւ զիվիր գընայ Արարատի սարի վըայ: Ամա չը կարաց, գընում էր, էլի էնդի էր ըլում: Վուր շատ չարչըրվեցաւ նա, վիրչը Ածու հրիշտակը էրի նրա համա տապանի կըտուրը ու էրիտ կըրան: Շատ սուրփ էր պահում իրան ու շատ էլ հրաշինիր արաւ: Ինքը շատ զիված մարթ է էլի, խալին էլ մասխարայ էր գըցում նըրան: Տապանի կըտուրը ձեռն վուր անց կացաւ նա մէ ճղարօի կուռը՝ տեսաւ, վուր մէ քանի ախչըկիրք մասխարայ ին գըցում, տըկըրվիլ էին ու նրան այնումը չէին գըցում: Սուրփ Ակոփին խիստ ջիդըն էկաւ էս բանը: Էն սահաթին էն ծղարօն ցամքեցաւ ու էն ախչըկերանց մաղիրը զիփ սիփադկեցաւ: Մէ դամ էլ անց էր կենում նա մէ բաղի կըռնէն: Էնդի մէ ջուր կէր անց կենալու: Բաղմընչերուն հարցըրուց թէ վուրթէնն է ջըրի վըայ անց կենալու ճամփին: Բողմընչեքը ծիծաղեցան նրա վըայ, ջըրի վըայ անց կացի՛, կօսէ, դուն խօմ ճըքնաուր մարթ ի՞նչ: Սուրփ Ակոփը հանից իր փարաջէն, փուլից ջըրի վըայ, վոէն նստեցաւ ու վուրցոր նաւի վըայ անց կենայ մարթ, էնէնց էլ նա անց կացաւ: Դուս գընաց էնթի ափը, փարաջէն թափ էրիտ ու էնդի էն սահա-

Թին տասն ու երկու խուրմի ծառ դուս էկաւ : Անց կացաւ Սուրբ Ակոփը էլի ուրիշ բաղի կուռը, հարցըրուց բալմէն չերուն, ի՞նչ իք ցանում, կօսէ, նրանք թէ, փուշ ինք ցանում, կօսէ : Անիծ ից նա ու ասաւ, թէ փուշ դառնայ ձիր ցանածն էլ ու տընդածն էլ : Կն բաղերը դիւի մէտի փըշերով լըքըր վեցան : Մէ գամէլ տասն ու հինգ տարվայ անդամալուծ լաւ ցըրուց ու մէ մեռիլ էլ կենթնացրուց, աղօտկնիր ասելով ու ջըրի պէս արաքսունք վեր ածելով : Նիկիու ժողովումը Սուրբ Ակոփն էլ գընաց : Կոստանդիանուս թաքառըրը էն իրիք հարուր տասն ու ութը հայրապետներու մէջը Նրա աչ ու ձախ կուռը երկու հրիշտակ տեսաւ : Ղուրթ էլ վուր, Սուրբ Ակոփի ճըքնըվելու օրեմէն կըցած, էն երկու հրիշտակները չէին հիւանում նրամէն : Մէ գամէլ Սուրբ Ակոփը գընաց քաղաք : Ենդանցի ախկրանիրը վուր իմացան, թէ նա դալիս է, ուզեցան նրամէն օղորմութիւն ուզի : Մէկին ձըքեցին դեղնի վըայ մեռլի պէս, մէկէնիրը առաչ գընացին ու փուղ էին ուզում նրամէն մեռլի թաղելու համա : Սուրբ Ակոփը գընաց մեռլի հոքու համա ալօտի ասաւ ու անց կացաւ : Յիգ բաց արին ախկըտի սիփտայ չարսավը, տեսան վուր էն սուտ մեռիլը, ղուրթ մեռիլ էր :

Այ էս թահար հրաշալի մարթ է էլի միր Սուրբ Ակոփը, հալքաթ, վուր նրապէս մարթ ու ասած խօսկերումը իսկի սուտ չի ըլի . . .

. . . Մախլան, ինչոր էլիլ է, էլիլ է . . . միր խօսկը կի հիուու մընաց . . . լաւ գըից անող չիս կօսին, Մասլատթըտ խառնըվեցաւ : . . . Հա . . . միր գահանէքը, իս գիգիմ էս իրանց վըայ գըրած իմքընիրը վուր կարթան, խիստ բեղամաղ կուլին ինձմէն . . . էն չին գիգի վուր, իս չէի գըրի, մէ ուրիշ ինձպէս օմքին խօմ կու գըրէր . . . Ել անմիղ մի՛ բարգանաք, սըրտեներուտ հանդարտ պահեցէ՛ք, մի՛ նեղանաք միր տէրտէրնիր . . . Աբա մէ ձիգլ ձիգ լաւ փիքը արէ՛ք, թէ վուր իս էն թահար բան ըլիմ ասի, վուր չըլի ձիր մէջը, մէ մոգոնով իմքին թէ գըրիլ ըլիմ. էն վախտը ի՞նչ խօսկ ունիմ, քարդօրծ անելու կուլիմ . . . մազրամ, դուք էլ լաւ տեսնում իք, տասնէն մէկն էլ չիմ էրեցըրի : Միր տէրտէրնիր, մինը էլ

գիղինք, վուր ձիղ պատիւ տալ պիտի, ու համաշա էլ պատիւ
ինք տրվի. իս ի՞նչ գիղիմ ինչոր ասելիք, ուար կի չինք ա-
սի ու, ուրիշ էլ ի՞նչ պիտեինք անի : Հիմի էլ վուր ասում ինք
էստունք, էլի ձիղ ամա ինք ասում, ձիր լաւն ինք ուղում,
թէ կու իմանաք : Էս մինք ինք, վուր ասում ինք, թէ չէ ու-
րիշը ի՞նչ դարդ կօնէ ձիղ ամա . . . ձիր աունք վուր էր-
վում ըլի, էն ուրիշնիրը գուքան ձեռներուն կու տաքցընին
կրակի վրայ . . . Միրն իք, միր տէրտէրնիր, էնդու համա էլ
սրտներուս էրվում է. խօմ գիղիք, ասած է թէ, «վուր մա-
տըտ կարիս, կօնէ, վուր չըցաւի» . . . Լաւը կուլիք, ձիր պա-
տիւն էլ կու աւելայ, միր հոքումը տիղ կունենաք. փխը կու-
լիք, էտ էլ ձիր կամքն է . . . Մինք վուր ասում ինք հիմի, թէ
մէ քանի դահանէքը վաղ ին, մինք նրանց կարքի յիդ ի՞նչ
դավի ունինք, նրանց կարքը սուրի է ու հրաշալի. բանն էն է,
վուր նրանք էլ ուրիշ մարդկերանց պէս կիխտուտ արարմունք-
ներու տէր չը պիտին ըլի, դահանի լաիղ չէ . թէ չէ մինք
էլ գիղինք, վուր դահանութիւնը խտակ է ու անլաքա . . .
Ասծու տըված բանը փիս կուլի . . .

Մախլան . . . Էս խօսած կութինը քութաճ անինք . . .
Հիմի քիչ էլ ուրիշ բանի վրայ խօսինք : Խօսող ըլի թէ չէ,
էնդդայ բան կայ խօսելու, վուր իրան պիտենայ : Հա, էն էի
ուղում ասի . . . Էս առջի գամօքը իմ վուրթին բերիլէր
հերվայ «Կուննդի» տասնունմէ նումէրը ու մէկ էլ էս տար-
վայ վրայ էրկու նումէրը : Մէկումը զըրած էր «Մէ Գախկը-
ցու Բարովաղիր», մէկէլումը էն «Բարովարի Զուղաբը» . մէկը
գըրիլէ միր Գախկըցի Շաքար Մանուշակեանցը, մէկէլը գը-
րիլէ Գախկըցի Վաճառական Գէօ Աւետիսովը :

Մաշալայ . . . իս ու իմ Աստուծը, վուր նրանց զըրա-
ծին խօսի չըկայ, խիտ օրինաուր էին գըրի : Վուր կարթաս
էլի, գըլէ ի գըլու ի գըլի մէտի կու իմանաս . . . Իմ օրումը
չէի տեսի իս էն թահար բան : Վուրթ իս կարթումէր ու
միր տանը մինձ ու պատիկ անդաճ ինք գընում նրան : Գը-
րիլին թէ, «Ժամանակը փոխվիլ է, կօնէ, հիմի աշկիրաը ուս-
տի առաջն է կտրում, հալքութ, կօնէ, էս էլ տարվայ դալուքս է» :
Դուրթ էլ վուր էնէնց է . . . Իս օվ, գըրիլն օվ . . . ինչ իմ

բանն է, ինձմէն ու փրօ հազար թաբախայ լաւիրը կան, ինչն նրանք չին գործում . . . ան հալած ժամանակ շունին, ան գլխին իրը խառնած ունին ու ան մէ բան կուլի էլի . . . հիմի նրանք վուր չին գործում մինք էլայ գըրինք, խօմ անհնում իք, ի՞նչ թահար թանգ ին ծախում նըրանք իրանց գիդեցածը

Ենէկ ճանչնենում էն Բարովագրի գըրողներուն, մէ լաւ սրապի շնորհալու թին կօնէի : Հետո՞ իմքնիր ին գըրի, վուր դիւի մէտի խմացայ, ում մօդ էլ կարթումէի, քէփը գալիս էր . . . Իժում ի՞նչդըգայ լաւ լաւ բանիր ին գըրի միգ ամա, վուր էնդունք անին միր քախկըցիքը, շատ լաւ կուլի, ամա միր խալիը մէ ուրիշ հանգի իմքնիր ին : Կս գիլիմ, վուր ծով գիդէ միր համքրի մարթ կերանցմէն ու մինձ քախկըցիքիմէն հարըրէն մէկը չէ կարթացի էնդունք . . . Ե՛հէնցութէնով ի՞նչ կու գուս դայ ու անմիդ ինչն էին գըրում էնդու գրողները, թէ վուր մինձամարթ իքը, միր ուստաբաշիքը ու ուստաքարնիրը չէին կարթայ : Ենդու համա խօմ չն գըրում գըրողները, վուր անմիդ թըխտիրը մըրոտին . . . գըրում ին վուր խալիը կարթայ, խիլք մօդ անին, բան սորվին . . . բան, էտէնց խօմ չն ըլի . . . թէ էտէնց է, խսի էլ վուր չէին գըրի, էն ու փրօ լաւ կուլէր . . . (Ծով գիդէ, հիմի քանիսը կօսէ, թէ «ծով էր աղանձաք անում նրանց, վուր գըրել էին . . . ուտելու, խըմելու . . . փուղի բան ասիս, էլի հա . . . օհ շատ հարկաւոր է, թէ քարոզնիր չէին գըրի միգ ամա . . . էն թահար բաներով վուր կու կշտանայ» . . .) Ա՛յ ակալէր, դուն կարթալ չիս գիլի, վուրթի կունենաս, իրան տու գիրը վուրթուա կարթացնիլ տու . վուրթիս կարթալ չի գիլի, վունց կուլի, վուր ձիր թաղումը մէկն ու մէկ հարունի էրեխէն կարթալ չը գիլենայ . նրանք թոյ կարթան, դուն էլ անգաճգի . . . Մէ բան ուղենանք թէ չէ, հետո՞ հիշտ կուլի վուր . . .

Դիւիունքը խօմ խելօք ու գիլնաւոր չին գուս էի իրանց մօր փուրնմէն . դիւի կարթալով է, սորվելով է, խօսելով է : Կս էլ, ակալէր, մէ փնշաքար մարթ իմ քիչումիլ կարթալ դիւիմ . օղորմած հոքի տիրացու Մարքարը սորվեցրուց ինձ իմ էրեխայ փախոր : Ղուրթ, վուր գիր գիդենալը լաւ բան է էլի :

Շատհն, քրչհն գրիլ էլ գիդխմ, վի կալայ զալամը ու վունցոր
խօսում էի, ինչոր խիլքս կարից՝ գրբեցի : Ա՛յ, գիդխ, ինչոր
քիզիդ խօսողին պիտիա ասի ու ջուղար տայ, դուն գրբէ :
Ի՞նչ լաւ է էլի է . . . Հիմի ասինք թէ, մէկի հիդ ուղում
իս խօսի ու մօդիկ է քիզ մօդ. ասում իս, նա էլ իմանում է.
հիմի ուղում իս էն մարթու հիդ խօսի, վուր մէ քանի վերս
հիռու է քիզմէն. ինչոր խօսելու ունիս, վիկալ, գրբէ, վունցոր
խօսում իս ու զրգէ նրա մօդ. նա կու իմանայ, թէ ի՞նչ իս
ուղում : Ասինք, մէ լաւ բան գիդխ, գիդեցածա տանն ասիր,
նրանք իմացան. լաւ չի՞ ըլի, թէ վուր պէտկական բան է գի-
դեցածա, ուրիշներն էլ իմանան : Խօմ չի՞ս կանայ գիվունի
մօդ հալիլուեայ ման գայ ու ամէնքին մէ մէկ ասի խիլքիտ
կըտրածը . . . գրբէ թխտի վրայ, դազէ թուամը, ուրիշները կու
կարթան ու քու գիդեցածը կու սովբին. թէ լաւ բան կու-
լի, խօմ ի՞նչ լաւ. թէ չէ ու էլի ի՞նչ զարար ունին . . .

Վի կալայ զալամը, մտկումս ասում էի ու հիդը գրբում
էի : Բան գիվունքս խօմ փիլիսոփայ չի՞նք ըլի, աղբաթրեկեր,
մէկը լաւ կու գիդենայ, մէկը պակաս կու գիդենայ . . . ինչի՞ է
սիրտներուս պակսում . . . Աստուծ սար ու ձուրն էլ մէկ չէ
սիխծի . . . Հինգ մատն ունինք, բացը ու ցածը ին, մէ հաւ-
սար չին . . . Դուն կու գրբիս, իս կու կարթամ, իս կու գրբիմ,
դուն կու կարթաս. կեհա իս կու սորվիմ, դուն էլ կու վար-
ժվի : Միթամ ի՞նչ զարար ունինք, պիտի մէ քանի թա-
բախ թուխտ խարաք ըլի էլի, աւելի խօմ վունչիչ . . .

Ինչիկէլ հիմի իս արմըցած էի միւր գիդնաուրներու վրայ.
էն գրբերումն ու դազէ թներումը մէ ուրիշ հանգը վուր գը-
րում ին, ինչի՞ համա է : Աստուծ ձիզ մէչ իմ արվի, վուր միւր
համքրի մարթիքը խտակ վունչիչ չին իմանայ էնդունցմէն,
թէ դուզ կարթան էլ. թէ չէ, ի՞նչ սրտով կու կարթան, վուր
քսան խօսկեմէն մէկը ձլիւ թէ իմանան : Էն ի՞նչ թահար
է գրբած . . . մէ հէստի խուռը տրկեմէն է, հետտի իմքնիր
է գրբած, վուր իրդնքի հրիշտակն էլ ձլիւ թէ իմանայ էն
զըրածները :

Աղբաթրեկերնիւր, էնէնց գրբեցէ՛ք, վուր մինք էլ իմանանք,
ի՞նչ կուլի, ձիզ ամա էլ վարցկ է, մինք էլ մէ երկու իմքին կու

սորվինք, ասում էի իս վաղ: Հիմի կի հերվայ վերջերումը
 «Կռուհղումը» կարթացինք մի քախկրցեվար գըրած: Կնէնց
 պիտի ըլի գըրած միլ ամա, բաս ի՞նչ զլեւնեւրուս ինք տա-
 լի էն խուռը խուռը գրածնիրը: Կօսիք թէ, մէքանխար լա-
 իմանում ին էն թահար գըրածը. . . լաւ, շատ լաւ, էտումը
 դարուլ իմ, ամա մինք ի՞նչ անինք. . . օվոր կարթալ գիլինք
 մի ակոբքի կարթալու բան չինք ուղի: Մի՞նք շատ ինք,
 թէ նրանք. ում խաթըրը ուփրօ պիտի պահվի, շատինը, թէ
 քըչինը. . . Ատուճ էլ շափ ասածի յիշն է գընում: Մ. յ
 էստու վրայ մէ անդազա (օրինակ) միտս էկաւ: Մէ տանու
 գիլօրէնքնիր գիլեցող հեքիմ, վուր էսդայ, էնդայ սորվիլ
 էր իր փշակը, գընաց թահար թահար գիլօրէնքնիր առաւ,
 գուս տարաւ մէյդան, ստուլի վրայ դարսից ու կանչում էր
 խալիսին, թէ էկէ՛ք էժան էժան ամէն ցաւերու գիլին իմ
 ծախում իս: Խիտ զօռայ մուշաարի ճարից էն հէքիմը ու
 մինձ փուղ էլ մօդ արաւ: Մէ էրիւ ամբըլայ էգնէն էն մէյ-
 դանօքը անց կացաւ մէ գիլնատուր դոխտուր: Աուր իմացաւ
 նա, թէ մէ մարթ ամէն ցաւերու գիլն է ծախում, մօդ գը-
 նաց նրա մօդ ու ասաւ. «Ախպէր, իս դոխտուր մարթ իմ,
 քսան տարի աւել է հէքմութին իմ անում. դրուսան ասիմ,
 էրիւ իրիք ցաւի գիլ ձլել թէ օրինատուր գիլեհամ: Մէ
 մըտիկ տաս, թէ ի՞նչղդայ մուշաարի էլ մօդ է արի է. . .
 վսյքի աշխրքի քոռութին, ինձ մօդ օրէնը տասը մարթ էլ
 ձլել թէ գայ. սրա մօդ կի հաղարներով ին մօդ էլի, ի՞նչ
 գուղիս անի. . . — «Պարուն, ասաւ էն հէքիմը դոխտուրին,
 վարաուրդով կու գիլենաս, էս քուչօքը օրէնը քանի՞ մարթ
 անց կենայ»: — «Օ՞վ գիլէ, կուլի, մօդ հաղար մարթ անց կե-
 նայ»: — «Էն հաղար մարթ ումէն քանիսը խէլօք ու գիլնատուր
 մարթիք կուլին»: — «Իսունը, թէ ըլին, էն էլ շատ է»: — «Իս
 էլ էաի իմ պարուն դոխտուր, ասաւ էն գիլօրէնք ծախողը.
 էն հաղար մարթ ումէն իսունը գուքայ ձիր հրամանուց մօդ,
 մէկէլնիրը գիլի ինձ մօդ գուքան գիլերու համա. . . Սրանք
 անդիլում, ռանչալար խալիսին, ի՞նչ գիլին, թէ պարուն դոխ-
 տուրի տունը վճարդի է, թէ գուղ գիլենան էլ ձիր հրաման-
 քըտ խիտ բացրերեմէն իք խօսում նրանց հիդ. հետի Լա-

Թ ինեվար դիդե անու մնիր իք տալի, վուր տաս ջէր մէկ մէկու վույյ ասին, էլի մշտէն հու գըցին . . . Իս կի էստիէվէտ հազիր հազրաբաշ կանգնած իմ սրանց համա, ու վունց էլ ձիզպէս գըժարացնում իմ բանը, իրանց հանգի ասում իմ իրանց, էհէնց արէ՛ք, էնէնց արէ՛ք . . . Ենդու համա էլ ուրախ ուրախ գալիս ին ինձ մօդ մասլաաթ անելով առուտուր անելու : Էհէնց էլ միր բանն է, շատ փախ խալիսի համա հիշտ լիզվով, քախիըցեվար գըրելու մագիար, վուր նրանց եարէքը շատ ու քիչ սաղանայ, խուն հօքու համա ին գըրում : Էն խունը խօմ, առանց նրանց գըրելու էլ գիդին ու գիդին, նրանք իրանց իրանց էլ կանան իրանց ցաւին գիդ անի, հէքիմն էլ ի՛նչ կօնին . . .

Կուլի ասին էն խուռը տըրեմէն գըրողները, Թ է միր քախիըցեվար խօսած հու Թ ինը փխն է, դիփ «կուլի, մուլի, կօսէ մօսէով» լիքն է : Ի՞նչ անինք Թ է «կօսէ, մօսէ» կայ միր լիզվումը, միր լիզուն կի էս է ու, խօմ չինք կանայ լիզվոներուս տախուսէն կըարի էտու համա : Ասած է Թ է, «ակուան ա սիլ է իր դուխին, մեռնի, կօսէ, դէգէտ շարմաղ վու աներուտ : Լաւ շարմաղ չէ նրա վուանիրը, մագրամ նրա դէգի աճկումը կի էնէնց է էրեում : Էս լիզուն էլ միր լիզուն է, մինք էլ սիւրում ինք : Մէ խիստ փիս վուրթի վուր ունենաս, նրան կու սիրլիս, Թ է ուրիշի լաւ վուրթ կերանցը . . . Էնէնց էլ մինք, միր լիզուն, ասում իք փխն է, ամա ի՛նչոր դուզէ բլի, էլի միր լիզուն է, ու կու սիրինք էլ : Արի մէ չը սիրինք, չիմ գիշի բան ի՛նչ լիզվով պիտինք խօսի . . . Փարսեվար, Թ է ֆրանցուզեվար . . . ասում ին էլի . . .

Իս էլ ու միր ամէն համքրի մարթ իքն էլ շատ ու շատ շնորակալ կուլինք, Թ է միր գիգնաուրնիրն էլ կու գըրլին քախիըցեվար . . . Ի՞նչ լաւն էր է՞ . . . համը բերնեներումս մշնայ . . . մէ խնքին, վուր գլխէ ի գլուսի գիփ իմանաս, էլ նրա ամէն լաւ ի՛նչ կուլի . . . Գիդիմ, կու գըրլին, իս իմացիլ իմ վուր միր գիգնաուրնիրը միր համքրներուն խիստ կու սիրին, միր խաթըը չին կտորի : Մ'վոր դուզէ բլի, ի՛նչոր կանանայ՝ գըրէ՛, Թուխտը չը խնախէ . . . կու գըրլինք, կու կարթ անք, կու լըսինք, կու խօսինք, մէկս մէկու դարդիրը կու իմանանք :

Մէ ինձ տա՛ս . ինչի՛ն հեքմէն միւր ցաւ իրո՛շ չասինք, ետրեն-
րուս չը յիշ բաց անինք նրա առչի՛լը . վնճրանց կու կանե-
նայ նա միւր ցաւ ինչ իշ անի : Ինչի՛ն գահանին միւր տրած
բանիւրը չը խօստօմնինք, վնճնց կու թողա՛ւ թին տայ միւ : Հիմի
մինք էլ շատ ցաւ իր ունինք, շատ պակաս բանիւր ունինք . . .
ասինք մէկս մէկու, գրեով խօսինք . մէկը մէ բան կու զիղենայ,
կու սորվեցնէ ուրիշին . մէկէլ ուրիշ բան կու զիղենայ, նա
էլ էն կու սորվեցնէ : Կեհա՛ս ու զիփուենի ցաւիւրը ու պակաս
բանիւրը քիչ քիչ կու զրստըլի, թամամ կուլի . . . բնա վուր
նստիւ քու տանը ու ցաւերուս անգա՛ճ անխ, ցաւը ու միւր
կու աւելնա՛, թէ կու պակսի . . .

Գիւրիմ միւր խօսիւր չեք կօտրի, միւր զիղնաւորնիւր ու քիչ
ու միշ ինձպէս գրելի զիղեցողնիւր, էսղըդամին իս զըրեցի, զուք
էլ ձիրը զըրեցէ՛ք : Կուլի իս մէ բան ծուռն իմ գըրի, ասէք,
վուր խմանանք է . . . Մարթ ինք, առանց սրդալ մարթ կուլի .
. . . Իս վուր մէ ծուռը իմքին գրրիմ, ուրիշնիրը չը պիտին
ջուղարը տա՛ . . . բնա վնճնց կուլի . . . Վունցոր խօսելիս
մէկս մէկու ջուղաբն ինք տալի, էնէնց էլ գըրեղիս պիտի ըլի :

Էստով քուլթա՛հ իմ անուամ էս գամօքը իմ Մասլաաթը
. . . ամա՛ մաէտ չը գըրիք իմ աղանչաքը, իս էլ Ասծէն ու-
միկ ունիմ, վուր ձիր զուլուղն անիմ էնէնց, վունցոր ումիկ
ուենիք

Ձիւր խոնար ծառայ

Քաթիկոսի Դարազ Ղաղօնի՛ն :

1862.

Պպրիլի 30 ին :

Հաստատուիլի (ՀԱՄԱԱՐՁՈՒՄ ԷՆՖԻԱՏԵԱՆՑ : Իմրաղիր ՄԱՐԿՈՍ ԱՂԱԲԵԳԵԱՆՑ :

Печатать позволяется г. Тифлисъ 30-го Июня 1862 года.

Ценсоръ П. Кайтмазовъ.

